

Др Милорад Бертолино

Упозорења, замерке и описи  
(збирка минијатура)

Др Милорад Бертолоши

Џозорџа, замјерке и описи

(збирка минијатура)

## Предговор аутора

Ова књига садржи прикупљене и сређене фрагменте из ауторових бележница, вођених више година. Минијатуре се односе на разне филозофске проблеме, политички живот и свакодневна збивања из области тзв. „међуљудских односа“. У том смислу је књига и подељена на три дела.

Аутор је тежио извесној целовитости, али далеко од претензија да ствара свој „филозофски систем“. Сматрајући себе марксистом, он је уверен да мисли изложене у овој књизи не излазе из општих оквира марксистичких погледа на свет. Шта је, међутим, особеност овога списа, због чега је аутор мислио да га треба издати?

Мотивација није била у илузији да су изложена разматрања по први пут од овога аутора замишљена и исказана, мада овакви случајеви нису искључени. Аутор, просто говорећи, има снажан утисак о томе да се многе једноставне истине, толико пута и веома убедљиво проверене у животу и историји, на зачуђујући начин пренебрегавају, заборављају и запостављају. Он је хтео да на њих упозори на један прилично систематичан начин. Желео је да тај начин буде особен, да би био упечатљив и могао бити запамћен, као и оно што се њиме казује.

Које су истине по среди, нека каже сама књига, писана са намером да буде што јаснија. Аутор тежи извесној „рехабилитацији здравог разума“. Такозвани здрав разум је сувише проскрибован, као нетеоријски, површан, тачан само привидно. Ми се залажемо за здрав разум бар у томе смислу да га треба претпоставити „болесном“. Наћи ће се појединаца који желе да буду марксисти, а нису сварили још ни Доситеја. Ово није „доситејевштина“, никакво враћање назад! Није, међутим лоше са савременог становишта проговорити и о ономе што изгледа већ одавно утврђено и прихваћено. Видеће се да ту заборав игра већу улогу него што се чини на први поглед. Да у многим случајевима забораву нема места, аутор је желео да упозори гласно, па и драматично.

Београд,

21.9.1980.

Др Милорад Бертолино

## Прегледовор аутора

Ова књига садржи прикупљене и сређене фрагменте из ауторових белешкица, вођених више година. Минијатуре се односе на разне философске проблеме политички живота и свакодневна доживљава из области изв. „међуљудских односа“. У том смислу је књига и подељена на три дела.

Аутор је тежио извесној целовитости, али далеко од претензија да ствара од „философски смисла“. Стога рађује себе марксистом, он је уверен да темељи изложене у овој књизи не излазе из оквира марксистичког погледа на свет. Шта је, међутим, особено овог савеса, због чега је аутор мислио да га треба издати?

Мотивација није била у музици да су изложени разматрања по први пут од овога аутора замисљена и изложена, мада овакви случајеви нису искључени. Аутор, просто говорећи, има мањак утисака о томе да се многе једноставне ствари, толико пута и веома удељиво провере у животу и историји, на зануђујућу начину пренебрегавају, заборављају и занемарују. Он је хтео да на њих утисори на још неких прелиминарних начину. Мислио је да тај начин буде особан, да би био утисак и могао бити запамћен, као и оно што се њима касује.

Које су ствари по срези, шта касне само књига, писана са намером да буде што јасније. Аутор тежи извесној „рекапитулацији здравот

разума. Такозвани здрав разум је сувише  
проскрибован, као теоријски, ивртан, ичачан  
само привидно. Ми се залажемо за здрав разум  
бар у томе смислу да га треба претпоставити  
„божјом“. Чак се појединачно који желе да  
буду марксистички, а ипак сварили још и Јосипа  
Обо ипак „досијејевички“, ипак во вратаве  
изаг! Ипак, ипак, ипак са савременом  
становиштем и противници и о оном ~~и~~  
ипак изгледа вет одавно ипак и прихватамо.  
Видете се да ипак заборав ипак вету ипак ипак  
ипак се ипак на први поглед. Да у ипак  
случајевима забораву ипак места, аутор  
је ипак ипак гласно, ипак и драматично.

Београд,  
21. 9. 1980

Др Милорад Бертолино



!





## КАКО СЕ ПОСТАЈАЛО МАРКСИСТОМ

У овоме напису биће дато једно индивидуално искуство, које вероватно није сасвим појединачно, него је заједничко за приличан број припадника моје генерације: рођени смо у предратној Југославији и рат дочекали као дечасти – премлади да масовније учествујемо у збивањима, а довољно одрасли да постављамо себи и другима све сложенија питања.

Пре рата смо добро видели да постоји подела на богате и сиромашне и осећали да је то велика неправда. Богаташе смо сматрали за зле, а сиромаше за добре. И бог је био на страни сиромаша, али када је реч о ономе свету! Богаташко понашање је најчешће било бахато преко сваке мере, док је сиротиња често буквално гладовала. Добро смо знали како изгледају и како једу наши најсиромашнији другови у разреду, они којима се подели понеки поклон о школским и верским празницима. Знали смо да се комунисти боре за исправљање ове неправде и да је бити комуниста нешто веома тајанствено и опасно. Знали смо да је Маркс у неком важном духовном сродству са комунистима. Он је био некако чудно и илегалан и легалан – с једне стране, није се смело бити марксиста, ни по коју цену, а с друге стране је Гоца Кон сасвим пристојно издао његову књигу „Капитал“. „Навијали“ смо за комунисте и за исправљање свих неправди, а с друге стране веома поштовали бога и краља ако нам их неко није систематски „опadaо“ – ова двојица су била од царства небеског, а комунисти ће исправити земаљске неподопштине, мало припомоћи богу и краљу, у чију добронамерност иначе не треба сумњати. Чули смо, додуше, да су комунисти веома против бога и краља, али нас та противречност није много пекла. Мислили смо да ће се то некако средити, само по себи, на добро свих.

За време окупације бити марксиста - значило је каму, метак, вешала. О марксизму се говорило као о најгнуснијем извору свих зала, у мрачној служби јеврејске и масонске пошасте. То нас је привукло марксизму, емотивно. Знали смо да све што је овај хор, од Хитлера до Љотића, бунцао у крајњем избезумљењу, може бити само чиста лаж и дебела непамет. Познавали смо, уосталом, многе комунисте, видели их на делу 1941-е. Ипак смо о марксизму знали мало, може се рећи и ништа.

После Ослобођења, марксистичко образовање се почело нагло ширити. Крупна победа наших партизана, моћ Црвене Армије, изванредни радни успеси обнове, све је то говорило у прилог теорији која нам је приказивана као марксизам. Ако је пракса тако добра, тешко ће се десити да теорија не ваља. Веровали смо у марксизам. Били смо сигурни да је то права наука, па зато сасвим тачна. Видели смо да је марксизам и сложено учење. За понекога ко је важио као веома „изграђен“, као „капацитет“, „мозак“, говорило би се да је прочитао Марксов „Капитал“. Подразумевало се да га је и разумео, да му је јасно и оно што нама није било.

До 1948. године не би нам ни у сну пало на памет да у четворци Маркс-Енгелс-Лењин-Стаљин има било каквог несклада. Стаљин је изгледао као неки унук покојног Маркса, коме дед са онога света диктира сваку мисао, дакако мудру и „правилну“. 1948.

године видели смо ко је Стаљин и придали му заслужене епитете, најпре као човеку код кога нема склада између речи и дела, док је његова теорија нешто касније дошла на дневни ред и доживела преоцењивање. Наша социјалистичка пракса самоуправног друштва често је ишла и испред теорије, а теоријске новости са још једним закашњењем долазиле до ширег круга оних који су желели да се марксистички образују. Дошло је ипак до видног доприноса наших теоретичара марксистичкој теорији и пракси чему је основни импулс давао СКЈ. Сваки појединац, па и скромнијих претензија, само ако је марксизму прилазио са искреним интересом, зажелео је да мисли и својом главом, да преиспита све што се може преиспитати, да задржи само оно у шта је потпуно убеђен. До тих дана нисмо много знали о постојању различитих становишта у марксизму, а све што је одступало од четворке Маркс-Енгелс-Лењин-Стаљин добијало је једну лепезу атрибута која почиње са ревизионизмом а завршава шпијунажом у корист Јапана. Сада је и то требало поново видети и схватити у ком се то смислу заправо марксизам даље развија – да ли је то само додавање неких нових сазнања, при чему стара стоје без промене, као гранитни монолит, или се и понешто од старог може сагледати у новој светлости.

Навешћу неке од својих дилема из првог „Sturm und Drang“ периода и укратко изнети како сам их себи објаснио у другом, више критичком. Подвући ћу после којих сазнања сам почео себе сматрати као марксисту, и у ком смислу. Све ћу то чинити у нади, која једино и оправдава ово писање, да у таквом субјективном доживљају нисам усамљен и да такав субјективни доживљај, ма колико био далеко од продубљеног сазнања једног комплетног марксистичког мислиоца, може да послужи као довољна основа за каснији прави, до краја студиозни приступ, до кога треба да је стало свакоме ко у нашем друштву мисли и дела.

Посебно су ме доводила у недоумицу „дијаматска“ разматрања закона дијалектике, нарочито у познатој глави из Историје СКП(б), за коју се знало да ју је написао Стаљин. У овом, и сличним текстовима било је примера за које ми се чинило да добро илуструју законе дијалектике, али ми никако није било јасно свеопште важење неких од њих. Чинило ми се да на све стране врви од појава у којима би уклапање јединства и борбе супротности, преласка квантитета у квалитет, негације негација ишло само уз крајње натезање. Не да те појаве сведоче о нечем супротном, него су просто друкчије, ниједан од тих закона не изгледа битан за њихову суштину. Ипак, она стаљинистичка упрошћеност имала је накакву сугестивну моћ – осећало се да ту мора бити празнина, али их није било лако наћи. Закони су били постављени као аксиоме, па се онда од њих дедуцирало, али без назначених правила дедуцирања, без детаљнијих образложења, некако напречац, да закључак такорећи одмах долази иза премисе. Осећало се, рецимо, да закон преласка квантитета у квалитет треба да послужи као образложење за неминовност револуције, али се осећало и то да је овакво образложење сасвим недовољно. О овоме сам детаљније писао у свом чланку „Дијалектика и упутства за праксу“ у часопису „Дијалектика“, као и у неким другим чланцима, па се на томе сада нећу детаљније задржавати. Видело се да се жели неминовност пропасти капитализма путем пролетерске револуције и законитост нестанка

социјализма доказати што боље, па се онда узимају закони дијалектике као један чврст, божански канон по коме све мора да се одвија, па и горе наведене појаве које тако постају неизбежне. Наравно, онда се поставља питање чему револуционарна борба пролетаријата, ако ће се, с обзиром на гвоздену законитост, и онако све одвијати како одговара интересима пролетаријата, и будућег социјализма. Одговор се сводио на то да човек може и треба да убрза тај такорећи природни процес, који би се без те људске активности одвијао ко зна колико дуго. Узгред буди речено, никако се не може јасно замислити како би изгледао тај спонтани настанак социјализма, до кога би дошло без свесног људског настојања, ни какав би облик имао „несвесни“ социјализам до кога би се на такав начин дошло. Ваљда би одговор био да ни пропаст робовласничког поретка, и феудалног, није настала тако што је, у првом случају феудална, а у другом капиталистичка класа села и направила план рушења старог друштва, имајући готову концепцију новог и то све чинила потпуно свесна своје историјске улоге и смисла. Међутим, расуђивање по аналогiji није сасвим поуздан метод, а с друге стране је социјализам нешто битно ново у односу на претходне друштвене формација – он значи нестанак експлоатације и угњетавања човека по човеку. Тешко је претпоставити да би у једном умирућем капитализму, у коме би се, у тој агонији, сукоби сигурно довели до усијања, могло доћи спонтано, следећући гвоздену логику друштвеног развитка, до друштва у коме експлоатација и угњетавање на постоје и замењени су општом идиллом.

Дилеме око дијалектичких закона битно се ублажују и многим исказима самог Маркса, па и Енгелса (који је на неким местима у односу на њих давао „тврђе“ формулације), затим Лењина. Дијалектички закони се односе на веома распрострањене појаве – многе природне и друштвене појаве заиста врло природно могу да послуже као њихова илустрација. Не може се говорити о важењу свуда, на свако месту, у свако доба, а чак када би такво универзално важење и било чињеница, још увек преостајао тежак посао открити начин његовог испољавања код сваке појаве – то нису такви закони чије би испољавање могло бити увек врло јасно и свакоме одмах препознатљиво. Раширеност важења ових закона важан је, међутим, сазнајни елемент. Ако преласком квантитета у квалитет не можемо доказати неминовност пролетерске револуције, то не значи да пролетерска револуција није један добар пример за прелазак квантитета у квалитет. Њена потреба и могућност њеног успеха доказују се на други начин, а то што се она одвија преласком квантитета у квалитет, доказује да она није ништа неприродно ни немогуће, будући да је прелазак квантитета у квалитет у природи и друштву нешто што врло често срећемо. Закон јединства и борбе супротности је такође могуће констатовати у многим важним појавама. Знање ове околности омогућава нам да многим сложеним збивањима прилазимо знатно прибраније, очекујући и феномене сасвим супротне од оних који би следовали на основу статичке и праволинијске концепције чисто еволутивног типа, и то уз сталну формално – логичку конзистентност. Супротности и противречности најразличитијих врста и интензитета до те мере прожимају, при сваком дубљем увиду, појаве и појмове чији нам се прости идентитет чини беспрекоран, да је ово чињеница о којој се непрекидно мора

водити рачуна, што не значи да је њихово присуство од фундаменталног значаја баш свуда, у свакој нашој анализи, у сваком појавном облику природних и друштвених суштина.

Такође ми није било до краја јасно онолико инсистирање на принципу свеопште повезаности појава. У облику у коме је исказиван чинио ми се тривијалан, очигледан – да се све са свачим на некакав начин може повезати. У исти мах сам имао утисак да се овај принцип злоупотребљава у томе смислу што се у неким неуверљивим доказивањима позове у помоћ, све на основу свеопште повезаности, и понеки мање релевантан фактор. Касније сам овакво третирање схватио као изопачавање принципа тоталитета схваћеног, упрошћено говорећи, као начела да се свака ствар посматра не само парцијално, не само као скуп својих парцијалности, него као целина, тоталитет, посебност, а да се свака парцијалност посматра не само као изолован свет него као саставни део целине којој припада. Још простије говорећи, то је начело темељног проучавања, супротно свакој једностраности. Један политички догађај и једну личност, на пример, не посматрамо ван историјског контекста у коме се збива или делује, него условљено тим контекстом, али и као активан чинилац промене. Један исти гест значио је једно јуче, значи друго данас, значиће треће сутра.

Дубоко сам убеђен да је дијалектичка метода битан саставни део марксизма и да без ње он не би био оно што је, али епохални значај марксизма видим у његовој поруци људима, у његовом упутству шта да чине. Не може се рећи да у извесној мери сличних борбених и човекољубивих порука није уопште било у историји. Марксизам је најпродубљенија таква порука! Он је науку искористио тако што је извршио најбољи избор њених сазнања на основу којих се може поткрепити могућност успеха пролетаријата и човечанства у историјској бици за сопствено ослобођење. Није игнорисао чињенице које би ишле у прилог и друкчијим исходима. Зато он није фаталистички и не може такав ни постати, а да не негира своју суштину. Зато потенцира улогу субјективног фактора, револуционарне свести. Најпре је доказан фундаментални значај класне борбе у до сада познатим друштвеним формацијама. Указано је на исходе тих класних борби, на тренутке у којима ти исходи долазе, с обзиром на противречности друштвених односа и начина производње. Све је то дато научно беспрекорно и убедљивије је од свих до данас исказаних оспоравања. Не само по аналогiji, него и с обзиром на анализу кретања капиталистичког друштва указује се на вероватни крах капитализма и указује се пролетаријату на његову основну шансу: решењем тога поретка у коме нема шта да изгуби, он може постати ослободилац себе и читавог човечанства. Ослободити човечанство од беде експлоатације и од лавиринта манипулације, тако егзактно констатованих у класним друштвима, посебно капиталистичком! Има ли гаранције да ће експлоатација и манипулација нестати са рушењем старог и настанком новог? Никаких сигурних гаранција, али велика шанса! Ако се уништи један систем који је очигледно својом унутрашњом логиком стално изнова рађао споменута зла, онда је на пролетаријату и човечанству да покушају изградити такав нов систем у коме тих зала неће бити. Сигурно је да се улази у непознато! Нема међутим озбиљнијих разлога за сумњу у успех. Не виде се никакве апсолутне предности

капитализма таквог типа, да би биле ненадокнадиве у једном новом, човечнијем систему! Ако се наводи да жеља за профитом представља неисцрпан извор пословне иницијативе, не доказује се притом да жеља за свестраним развитком стваралачке личности представља неко слабије врело. Вреди, уосталом, покушати! Но тиме пролетаријат преузима велику одговорност. Он се не сме претворити у нову класу експлоататора. Он не сме осиромашити, него обогатити дотадашње живљење и себе и човечанства.

Ова комбинација научне заснованости и нефатализма, а уз циљ од кога нема узвишенијег, и јесте оно што је, по моме мишљењу одлучујуће за опредељивање у корист марксизма. Испитала се ситуација озбиљно и научно, јер се не жели скок на слепо. Али када се стекла та основна поузданост, онда се смело креће у бој чији исход ипак није гарантован. Нема апсолутног детерминизма, човек је своје среће господар. Ако посустане, или „омане“, чак и повратак у варварство је једна од реалних могућности! На небу није ни исписан ни обезбеђен спас! Мора се напоменути да се утисак који сам покушао да укратко опишем заснива на посматрању марксизма у целини. Иначе ће се код Маркса наћи и понека реченица која сугерира више детерминизма него што би било у складу са читавим учењем. Некада је то афективан узвик у току битке, некада недовољно прецизна формулација друкчије звучи ван контекста него у њему! Класици марксизма нису имуни од лапсуса – право је чудо како их нису направили и много више, с обзиром на то у какав су се огроман посао упустили, какву прешироку област су изабрали и у каквим су условима радили и борили се.

\*

Дилеме су биле и око лика комунисте, односно припадника новог друштва. Шта је то марксистичка етика, да ли она постоји, да ли је са довољно детаља и убедљивости изложена у делима класика?

Мора се подвући да су ове дилеме настале касније, после пада Стаљиновог ауторитета. У прво време, када се није правила никаква разлика између текстова Маркса, Енгелса, Лењина, Стаљина, када је било свеједно из кога од ових аутора ће се узети цитат, изгледало је да дилеме нема. Тај будући човек је човек „нарочитог кова, скројен од нарочитог материјала“. То је Корчагин у свим приликама и ситуацијама. Сав занет непрекидном радном еуфоријом он пребацује норму за нормом, критикује оне који то не чине, живи крајње аскетски, лице му је озарено широким осмејком, прославља колективно радне победе уз свирку хармонике, у слободно време (кога је врло мало) челичи своје тело физкултуром и херојском литературом, а сукобе има само са отвореним и притајеним класним непријатељем. Све људске девијације и пакости су остатак старог друштва и подметнуте су од капиталиста. Овакав човек је био крајње монотон, да не кажем досадан, а сви овакви људи слични један другом. Чиме би се и разликовали?

Иако се нешто у нама бунило на такво осиромашење, ову смо побуну одбацивали самопрекорима у смислу остатака у сопственој личности труле и јалове наслаге прошлости, која у својој привидној сложености носи само распадање и капитулацију.

Када се видело да овако конципирана личност представља фасаду за стварност крвавих чистки и гушења слободне мисли, посумњало се постоји ли уопште марксистичка етика. Многи су заграктали да је Маркс у ствари иморалист: његово негодовање на просветитељско моралисање проглашавано је за одбацивање било каквог морала уопште. Изгледало је да би Маркс толерисао чак провалнике и убице.

Мислим да је данас сасвим доказано да марксистичка етика не само да постоји, него се може говорити и о разрађеној етици која је преузела све што из прошлости иде у прилог свестрано оријентисаној слободној личности која није никакав светац, али поседује дубоко осећање заједништва, која осећа активну љубав и према себи и према ближњем, за коју стваралаштво није принуда него битно испољавање сопствене личности. Не мислим овде потанко описивати ту личност ни цитирати литературу у којој се детаљни описи могу наћи. Подвући ћу, међутим, да се ова личност описује као лимес, без децидираних тврђења да се у друштву без експлоатације и манипулације неће рађати и асоцијални типови. Досадашњи марксизам је, све у свему, доста оптимистички у погледу „праве људске природе“. По моме мишљењу, од нарочитог су значаја истраживања Ериха Фрома, у читавој серији интересантних књига. Та истраживања нису, наравно, проблем решила у потпуности, али су га отворила на крајње студиозан начин и без икакве хипокризије. У постојећим социјалистичким друштвима моралне девијације су бројне: нису ишчезле пљачке ни убиства, као ни завист, интрига, подметање, бескрупулозна борба за власт, жеља за доминацијом, малициозност, потрошачки менталитет, површност, себичност сваке врсте, превртљивост, итд. Тешко је одредити шта је ту ефекат модификованог задржавања старих друштвених односа, а шта је нека људска константа неубежна у сваком друштвеном систему. Ни генетика није рекла своју последњу реч иако, по свему судећи, ни „добро“ ни „зло“ нису генетски условљени: постоје само одређене предиспозиције које се каналишу у једном или другом смеру под утицајем друштвених чинилаца, у које треба укључити и сопствену вољу, јер иначе не би било одговорности. Закључио сам да је овај оптимизам марксизма просто неминован: под супротним претпоставкама никаква конструктивна филозофија не би могла да се изгради. Такође ми се чинило да су у марксизму доста занемарене индивидуалне разлике између људских способности! Ту појам „глупог“ човека скоро да не фигурише, сем у понекој полемичкој искри против непријатеља марксизма и социјализма. Али се и ова „ограниченост“ лако да схватити: циљ је да се човеку подигне самопоуздање, да свакоме буде омогућено да постигне свој оптимум. Подразумева се да су способности веома неједнаке, али и то да упорним радом и уз разумевање друштва и најнеспособнији може доћи до резултата далеко већих него што би се од њега очекивало. Подразумева се да су реално веће опасности и могућности да владавина способнијих направи робље од оних мање способних, него да доминација гомиле прокламује диктатуру медиокритета. Сигурно је да историја човечанства пружа обиље примера који поткрепљују оправданост горњег подразумевања. Иако има много трагичних примера да је неразумевање савременика (при чему је неразумевање моћника имало драстичнијих последица од неразумевања необразоване масе) начинило од живота генија пакао, у ком смислу социјализам треба да доведе до знатног побољшања, ипак су још упадљивији случајеви када су разни самозвани просвећени апсолутизми аристократије по рођењу, по духу, или по узурпацији власти, угњетавали широке масе у име вишег ума, идеје, разлога.

Ово остају сложена питања у којима се непрекидно и активно мора радити на потребној равнотежи: не сме брига о еманципацији свих довести до уравниловке у оквиру које нико не сме да „штрчи“ и у којој се креше глава ономе ко је растом виши, али није допуштена ни супротна крајност: фаворизовање елите, због кога се крши основно право сваког човека да развије максимум својих способности, али никада на штету других.

\*

Тешко се могла прихватити и крајње упрошћена слика о односу „базе и надградње“, тумачење по коме је читава идејна сфера механички одраз друштвене ситуације, материјалног положаја и класних интереса. Не треба овде наводити примере из науке и уметности из којих се јасно види са колико би тешкоћа било везано такво класифицирање и тумачење појединих крупних дела, која преживљавају своје време и делују данас исто тако снажно као што су деловала пре више векова. Када би све у њима било условљено друштвеном ситуацијом, од њиховог деловања у условима сасвим промењене друштвене ситуације не би остало ништа. С друге стране, није мали број примера који заиста говоре о стриктној условљености: многе правне и етичке норме директно су конструисане да заштите посотјећи поредак. Ако Микеланђелова Пијета својом темом религиозне врсте, поручена у религиозне сврхе, плаћа том својом тематиком овај друштвени дуг постојећој стварности, она с друге стране својом грандиозном уметничком снагом, својом универзалношћу поруке, ширином свога утицаја знатно премаша свој повод, који постаје најмање битна одредница њеног значаја. На мене су пресудно деловале Енгелсове речи на Марковом гробу, о томе да човек мора прво јести, пити, становати, одевати се, па тек онда мислити, моћи мислити на све остало! Није била мала заслуга открити ову наизглед тако просту ствар, с обзиром на сва идеолошка искривљавања из прошлости и на свеобухватну прожетост „божанским“ и „духовним“ владајућег дела предмарксистичке мисли. Ова проста ствар је у ствари својеврсан „коперникански обрт“ – у крајњој линији су егзистенцијална питања доминантна, глобално, на општем плану, опште оријентационо. У појединачном, ствари су много сложеније. Околност да су, рецимо, Маркс, Енгелс и Лењин, „издајници“ своје класе не говори мало! Она каже да управо изузеци могу бити судбоносни, мисао тројице нетипичних, чија идејна надградња није била одраз интереса ситнобуржоаског (код Енгелса и крупнобуржоаског) слоја коме су припадали била је крупан чинилац у борби за разарање мита о класи капиталиста и за њено развлашћивање.

Нису Кафка, Бекет и слични продукт буржоаске намере да „огади живот“ пролетаријату, како би био мање усмерен и мобилисан у борби за своја права, него говоре о општечовечанској трагици на начин који у крајњој линији не делује „демобилизаторски“, него изазива у човеку побуну против стихије бесмисла. Увек сам имао утисак да поједина врхунска уметничка дела (ма колико „декадентна“ и безнадежна изгледала) својом дубином, богатим људским садржајем, својом експресивношћу високог ранга развијају виталитет читаоца у многим правцима, насупрот ономе чему би упућивала њихова „порука“ површно прочитана.

Никако нисам могао да прогутам да је Јанко Веселиновић „безначајни, плитки српски идиличар“. Нити је он нарочито значајан, нити је дубок, а идиличар претежно јесте.

А ипак није „безначајни, плитки српски идиличар“, јер је својом целином био нешто што далеко премаша ову погрду. Био је одређена појава у своме времену, која је била неопходна и „на дневном реду“ да дође – био је поштен, искрен, племенит, са лепим приповедачким даром и нежном песничком душом. Оно што је писао, читало се са задовољством и још увек се може тако читати. Фиксирао је један тренутак, улепшао га да се боље упамти. Кроз такве као он смо проговорили и развијали свој сентимент, онда када боље нисмо умели!

А тек писати онако о Тину Ујевећу!

Срећом, отрешњење је дошло и до њега је дошла наша социјалистичка заједница сопственим снагама! Поново је враћен Достојевски у витрине. Марксизам је наследник свега најбољег из интелектуалне заоставштине претходних векова – он мора обогатити, а не осиромашити људску мисао.

\*

Ломио сам се око појединих Марксових промашаја као што је онај да ће социјализам победити прво у најразвијенијим земљама и онај да ће са нестанком капитализма нестати и сукоба међу народима. Мучила ме је валоризација ових промашаја: јесу ли крупни или маргинални, колико доводе у питање основне токове читавог учења. Са односом између антагонистичких народа изашао сам „лакше на крај“, дошавши до закључка да додуше јесте изванредан промашај по среди, али да су ипак веће шансе за крајњу победу мирољубивости ако су званичне идеологије мирољубиве, него ако је и у идеологије уткано што–шта хушкачког и милитантног. Различитост интереса је, значи, остала иако се унутар сваке од земаља тежи социјализму. Очигледно треба још много воде да протекне да би међу народима, схваћеним као јединке, дошло до атмосфере аналогне оној коју ми, у третману мноштва самоуправних интереса, развијамо данас у својој земљи.

Што се тиче прогнозе да ће социјализам победити најпре у развијенијим земљама, која се није остварила (него се десило обрнуто), ствар је изгледала сложеније. Могао би неко помислити (и помишљао је, и харангирао с тим у вези и то не мало) да онда систем који влада у званично социјалистичким земљама у ствари и није социјалистички, јер у тим, недовољно развијеним срединама, нема материјалне основе, ни у погледу богатства, ни у погледу развијености друштвених односа, за изградњу онаквог друштвеног система какав би приличио социјализму. При томе се, у оваквим питањима и оспоравањима увек узима као да је негде на небу, у вишим сферама, прецизно описано и нацртано како, у свим детаљима, социјализам треба и мора да изгледа, а све што је ван тога, „од зла је“.

По мом мишљењу а, наравно и срећом, не само по мом, одговор може да пружи једино анализа постојећих система, да ли и колико они одговарају ономе што ми замишљамо под социјализмом, а ако не одговарају, да ли је узрок те неадекватности у томе што су никли на тлу недовољно развијених земаља. При томе је веома важно шта ћемо подразумевати под социјализмом: да ли ћемо замишљати прави рај на земљи, или ћемо се задовољити скромнијим одредбама. Такође је од прворазредног значаја и то шта је победом социјализма добио народ земље о којој је реч: да ли је и колико поправио своју



ситуацију у односу на претходно стање. Ако то јесте случај, и ако се покаже да та битна поправка стања не би била могућа без социјалистичког система, онда се такав социјализам има само поздравити, па макар он не био онако идеалан како би се у машти могао замислити, или какав би био да је земља у којој је настао развијена земља (какав би био у развијеним земљама прилично је схоластичко питање, будући да није случајно што он тамо још није победио).

Нећемо овде давати никакву чврсту дефиницију социјализма, једино ћемо подвући захтев да, сем друштвене својине средстава за производњу (без које се о социјализму никако не може говорити, али која као одредба социјализма није довољна) мора постојати систематско настојање да радни човек све више постаје господар своје судбине, да све више одлучује о кључним питањима, да има све више услова за слободан, неометан развитак сопствене личности. Са овим је, наравно, неспојива било каква експлоатација вишка рада и било каква манипулација човековом личношћу. Уколико су више сви услови присутни, и социјализма је више. Уколико они преовлађују, на суштински а не само нормативан начин, социјализам је заиста владајући систем у тој средини. Јасно је да ће он боље моћи да се остварује у условима материјалног благостања, али су крупни успеси у његовом остваривању могући и пре тог материјалног процвата. Уз одговарајуће квалитете авангарде и мобилност свесних маса, такав социјализам бива и најрационалнији начин друштвеног привређивања, па води и материјалном благостању брже и праведније у односу на најшире слојеве народа.

Нећемо овде анализирати све постојеће социјалистичке земље. Самим тим што им признајемо статус социјалистичких, сматрамо да су основни наведени услови испуњени, мада не свуда на исти начин и у истом степену. Задржаћемо се укратко на социјалистичкој самоуправној Југославији.

Пре свега, да није било социјалистичког опредељења, Југославија се после Другог светског рата не би могла ни конституисати, с обзиром на потпун крах, националну издају и међусобну завађеност буржоаских групација, где је нерешено национално питање још пре рата било рак–рана државне заједнице, које је окупаторском политиком „завади па владај“ доведено до усијања и тешких крвопролића. Једино социјалистичко опредељење, у чијој је основи стајала политика братства, јединства и равноправности, могло је, после свега што се десило, обезбедити потребну кохезију. Без те кохезије, без јединствене социјалистичке Југославије, судбина народа и народности била би јасна: тешка зависност и ропство туђину.

Социјализам је у нашим условима био услов егзистенције. Успеси социјалистичке изградње су крупни и свакоме видљиви: поређење са предратним стањем је депласирано, јер је побољшање огромно, вишеструко и општепризнато, код нас и у свету. Овај утисак не може променити чињеница да постоје бројне несавршености и девијације, јер су оне такве врсте да би их могло бити само више, уколико би социјализма било мање. За мање развијене земље је, дакле, социјализам начин да се битно побољшају услови народног живота и, практично, једини такав начин. Ако се при томе тврди да је животни стандард у развијенијим капиталистичким земљама виши, најчешће се заборавља да ни тамо он није тако висок за све, да је добрим делом заснован на експлоатацији неразвијенијих, а да није

мали број капиталистичких земаља у којима тешки контрасти богатства и беде још увек харају на најкласичнији начин и у којима тај високи стандард за све никако да дође. Ако је у најразвијенијим капиталистичким земаљама стандард тако висок, то никако не значи да би такав био и код нас, да смо се определили за капиталистички пут.

Врло слична аргументација долази на дневни ред и у случају дискусије о томе може ли социјализам победити у једној изолованој земљи, ако није победио у читавом свету. Данас се с разлогом сматра да је Троцки много грешио својом супротном тезом и једном Стаљину дао важне адуте у руке без икакве потребе. Ово поготову зато што ни Троцки није предлагао обустављање изградње социјализма у СССР само зато што социјалистичка револуција није победила у читавом свету, него сматрао да ту изградњу ваља наставити. А ако се социјализам већ гради, зар га није боље звати правим именом? Проглашење онога што се гради за неки међу-систем, вечити провизоријум док не дође до победе у читавом свету, крајње је дестимулативно за оне који граде – испада да се баве Сизифовим послом и да њихови успеси то нису.

\*

Није било лако доћи до чистих закључака ни у вези са диктатуром пролетаријата! Да ли то буквално схватити тако што ће сви постојећи пролетери постати диктатори, тј. директно владајући слој? Али онда они престају бити пролетери, а стварају нов пролетаријат, оне којима „диктирају“. Да ли то схватити као диктатуру партије? Али онда је реч о диктатури у име пролетера, а не њих самих, док они сами, иако се диктатура на неки начин врши у њихову корист, постају не субјекат него објекат диктатуре. Да ли је „диктатор“ онај ко и даље ради у рударској јами, често уз још увек тешке услове рада?

Једино исправно тумачење је оно које заступа СКЈ, а које се, упрошћено говорећи, своди на то да је реч о таквом систему власти који све више укида власт привилегованих слојева, преносећи је у руке читавог народа – што се тиче пролетаријата он у таквој акцији предњачи, јер је то у његовом интересу, који иначе није одвојен и друкчији од интереса најширих слојева радних људи. Овакав систем јесте диктатура у односу на оне који му се супротстављају: и на остатке старог система и девијантне појединце, групације и понашања који ничу у новом, али он није диктатура у односу на народ, радни народ који чини већину.

\*

Такође је требало рашчистити појам „класне мржње“, као позитивног елемента идеологије радничке класе и снажног оруђа упереног према буржоазији. Може ли се на мржњи градити светла будућност? Докле иде та мржња и на кога се она све простира?

Пракса је показала да аксиоматизација и фетишизација „класне мржње“ може да доведе до стаљинских логора за невинне. С друге стране, много је од напаћеног пролетаријата, поготову у непосредно револуционарним временима, тражити да се руководи максимумом да треба волети и своје непријатеље (хришћанство се, уосталом, врло мало придржавало те своје максиме). Ипак, класна мржња не сме бити основна мотивација

и расположење, него жеља за ослобођењем, за пунијим и срећнијим животом свих. Према ономе ко се упорно бори против таквог ослобођења не може се имати много сентименталности. Међутим, иако су све до сада познате социјалистичке револуције победиле насилним путем (изузев оне у Чилеу, која се није одржала), што се уосталом постулира и у „Комунистичком манифесту“, ипак се ту и тамо и код класика допушта могућност мирног пута, а поготову у данашњем радничком покрету, који дела у условима када је технички могуће уништити читаво човечанство. Ако је то тако, очигледно је да мржња не може бити нешто што се форсира као примарно. Мора бити додуше принципијелности, одлучности у борби, спремности да се на силу одговори силом. Али је главни циљ да се изгради ново друштво, а не да се униште представници старог. У односу на њих је основна намера спречити им антисоцијалистичко деловање, а за њихове злочине, наравно, следује казна. Због правде, а не због мржње, иако је јасно ни да љубави према њима не може бити, баш када би је неко и препоручивао!

\*

Једна од последњих великих контраверзи у вези са марксизмом јесте постојање многих струја у марксизму, које једна другој одричу марксистички карактер. Здраворазумски се поставља питање који је онда марксизам прави, јер је ваљда само један исправан? Како би могла бити исправна, рецимо, два још ако се међусобно не признају? Шта су допустиве разлике у погледима у оквиру једнога покрета, а шта је ревизионизам, оно што треба одбацити?

Мора се јасно признати да није лако дати задовољавајући одговор на сва ова питања. По моме мишљењу, треба се прво споразумети око тога који је онај минимални „списак“ основних ставова, без којих се једној „варијанти марксизма“ не може приписати марксистички карактер. У овај „списак“ би вероватно морало ући следеће: учење о класној борби као пресудном чиниоцу друштвеног развитака, о улози пролетаријата који ослобађајући себе ослобађа читаво човечанство, о глобалној примарности „базе над надградњом“, о свестрано развијеној личности ослобођеној од сваке експлоатације и манипулације као циљу борбе за социјализам, о самоуправљању као основном садржају политичког система асоцијација слободних произвођача, о основној примарности материјалног над духовним (али и о активној, преображавајућој улози духовног тј. човека), о дијалектици као животворној, неукалупљеној методологији сазнања јер је и кретање објективне стварности дијалектичког карактера.

Не би се, рецимо, могла уклопити у марксизам замена пролетаријата лумпенпролетаријатом (наводно због тога што је данас лумпенпролетаријат једина друштвена групација која нема шта да изгуби), јер Маркс није пролетаријату дао ослободитељску улогу само зато што је овај и иначе без сваке наде, него и зато што га је оценио способним да изврши свесно овај толико сложен а конструктивни задатак. Други је случај са разним другим потлаченим друштвеним слојевима (пауперизовано сељаштво и читави народи у неразвијеним земљама у којима се пролетаријат у класичном смислу није још ни образовао). Овде је, од случаја до случаја, потребна најминуциознија анализа и, према ситуацији, могући су веома разноврсни закључци.

Ако, рецимо, присталице „беспштедне критике свега постојећег“, супротно свим чињеницама, супротно свим реалним проценама, оцене наш политички систем тако црно да заслужује да све насилно и у највећој мржњи мења, онда се и теорија из које овакве процене ничу тешко може назвати марксистичком, па наизглед макар не било много вербалног одступања од општепознатих марксистичких теза. За марксизам је карактеристичан и студиозан приступ у оцени ситуације, свестраност разматрања према начелу тоталитета. Антидијалектичка једностраност и заслепљеност не спадају у марксизам.

Зар се може назвати марксистичком Стаљинова „доктрина“ о заоштравању класне борбе у току изградње социјализма и о јачању државе уместо њеног одумирања, на основу које се онда непрегледне масе невиних људи отера у логоре и смрт?

Па ипак, чини нам се да су различите варијанте данас неминовне, јер још увек је велика различитост интереса појединих групација и народа. Различити интереси чине да се, не увек свесно, потенцирају неке Марксове мисли на рачун других, онако како то више одговара парцијалном интересу. Искрсава читав низ сасвим нових ситуација, о којима Маркс није ништа рекао јер није ни могао рећи, пошто се у његово доба нису могле ни замислити. Ту се не може наћи никакав Марксов цитат, него треба мислити на Марксов начин, што није лако и не мора бити једнозначно одређено. Најзад, и код самог Маркса ће се наћи нагласака које је једном, у жару борбе, рекао и никада више не поновио, не одричући их се експлицитно, али пишући и делајући у основи друкчије. Мало је ових места, али их има и злоупотребљавана су. Маркс је о понечему ћутао, а то данас неки тумаче подразумевањем, а други неслагањем. И Маркс је понекад давао повода да га унаказе и фалсификују. Још је то драстичније у случају Хитлеровог фалсификата Ничеа. Јесте да је фалсификат голем, али је и код Ничеа не мало веома јасних антидемократских и антисоцијалистичких изјава.

Ако су у досадашњој ситуацији све различите варијанте неминовне, ипак се не може сасвим безрезервно рећи да то тако и треба заувек да буде. Нормално је да се разлике јављају око проблема о којима Маркс није говорио, око ситуација које Маркс није могао разматрати. Али су ипак претеране разлике у тумачењу постојећих Марксових текстова, иако неких разлика мора бити због велике сложености овога дела, а и питања којима се ово дело бави. Узимамо само проблем дијалектике и одвајања Маркса од Енгелса! Никако проблем не можемо сматрати као несавладив, али је очигледно да нема свуда довољно добре воље, ни способности да се буде објективан.

Такође би могло бити много више споразума око Марксовог материјализма. Маркс није трошио много времена око побијања религије, свакако сматрајући то и ноторним и довољно разјашњеним у оквиру ранијег материјализма. Његове тезе о Фојербаху, у којима он подвлачи значај субјективног чиниоца (борећи се против пасивистичког и фаталистичког ранијег материјализма, у коме се губила улога човека) искривљаване су чак тако да је Марксу импутиран идеализам или бар став о превазиђености сукоба материјализам – идеализам. Међутим, Марксов материјализам је крајње неоспоран. Он не једном подвлачи основни примат материјалног над духовним, но основни доказ његовог суштинског материјализма је конкретна предметност читавог његовог учења и праксе, где

је свака „виша сила“ тотално елиминисана. Они који га свде на субјективисту иду у том свом субјективизму до солипсизма, демантујући свој солипсизам у пракси великом оштрином у полемици са другим особама, што би солипсисти требало да буде страна.

\*

Бићу слободан да претпоставим да ће бити све више проблема у којима директно позивање на Маркса неће више бити могуће. Не верујем да ће пракса битно демантовати његове основне погледе на природу и друштво, ни да ће дијалектичка метода моћи да трајно застари! Потпуно је, међутим отворено питање неких крупних проблема који могу пред човеком искрсавати у периоду у коме би иначе основне Марксове идеје биле остварене. Марксова мисао тешко да ће моћи да буде демантована, али можда неће бити довољна за сасвим нове, квалитативно друкчије ситуације. Методологија његова ће бити нешто без чега се не може почети, али не значи да ће увек бити довољна и за завршетак. Ово не значи да и у будућности обавезно мора долазити до крупних „ломава“, онаквих каквих је у огромном броју било у прошлости, само зато што би требало да важи закон јединства и борбе супротности, за вечита времена у најзаоштренијем виду. Не сме се, међутим, ни претпоставити могућност „административне“ забране њиховог важења, чим социјализам победи на читавом глобусу.

Све ово не само да не треба да утиче негативно у односу на прихватање Маркса него управо обрнуто, а ево у коме смислу:

Прихватање Марксове мисли за мене данас значи минимум људског интелектуалног поштења! Борити се за Марксов идеал слободног човека, како смо покушали да га опишемо, треба да буде природно понашање као што је удисање свежег зрака, без кога нема живота. И када употребљавам реч „минимум“, ја не желим да потценим дело једнога од највећих светских генија, дело које је захтевало такво знање и такав умни, па наравно и физички напор, да нам је скоро немогуће да све то сместимо у нормалне оквире једног људског бића. Тако је то, изгледа, у природи ствари: најтеже је доказати неке наизглед тако прости истине. Маркс је то урадио први у историји људске мисли и одлично урадио. Поруке које проистичу из те мисли једноставне су и схватљиве свакоме, у томе је, мислим, врлина ових идеја а не њихова мана. Ко зна шта још чека човечанство, каква крупна и сада неслућена искушења? Сме ли се у та искушења улазити без оног основног оружја које нам је дао Маркс: свести о томе какви треба да будемо и да можемо такви постати, само ако усхтеднемо? Ако човечанство очекују задаци за које чак ни Марксова мисао не би била довољна, онда је та Марксова мисао онај неопходни минимум без кога се борба не може ни замислити: шта бисмо могли да очекујемо уколико бисмо у борбу ушли пуни једностраности, предрасуда, немотивисаног гнева, разних ирационалних антагонизама? Маркс – то је оно докле се данас стигло, после дугог хода. Још дужи су ходови пред човечанством!

\*

У почетку написа обећано је једно индивидуално искуство. Оно није излагано са много детаља, нису поименице помињане ситуације у којима се калило, ни редослед књига које су читане. Увек је истицана по једна дилема, а онда укратко давано њено разрешење, које је бивало често прилично условно, али довољно за инспирацију да се истраје у даљем раду. Наравно да је као основно искуство служило оно што се доживело у социјалистичкој Југославији. Нису се доживеле само идиличне ствари – много их је, превише можда, било и веома горких. И из свих тих доживљаја Марксова мисао је водила излазима и давала објашњења: не увек утешна до краја, али боља од осталих. Није могла увек да пружи рецепт који даје моментално оздрављење, али је ипак пружала једно основно поуздање. Последње редове овога написа посветићемо детаљнијем објашњењу управо наведених тврдњи, што није без значаја за илустровање правога односа теорије и праксе.

Теоријски радови Маркса и његових непосредних следбеника не само да су врло дубоки, богати садржајем и писани на веома сажет начин, у коме нема такорећи ничега сувишног, него су и веома волуминозни – реч је о изузетно плодним писцима, који су још уз то припремању и писању посветили многе и многе часове. При томе не смемо заборавити, што смо већ једном и напоменули, да је велики број страница посвећен доказивању тврдњи које су у своме крајњем облику прилично једноставне, али које су морале бити доказане и чији доказ никако није могао бити краћи. Сетимо се како је Енгелсов “Анти-Диринг” на многим местима морао да се задржи и на излагању и коментарисању Дирингових ставова, да би се затим, у побијању ових, давало и позитивно развијање сопствене теорије. Исти је случај са Лењином и његовим делом „Материјализам и емпириокритицизам“ у коме војевање против погледа махиста, емпириокритициста, конвенционалиста итд, заузима доста простора. Иако у овом методу побијања супротних ставова има много дијалектичког, што у јаснијој светлости и много пластичније приказује оно до чега се у борби мишљења дође, ипак је присутно и једно релативно спутавање сопствене мисли; много се времена и простора утרוши на „против“, па га се не посвети ономе „за“ онолико колико би то „за“ заслуживало. Када се и ово „урачуна“, а с обзиром на то да никаква теорија, ма колико она добра и детаљна била (свака је, ипак, у коначно много речи) не може ни изблиза да директно покрије непрегледно богатство појавних облика стварности, онда је јасно да у конфронтирању теорије и праксе има и таквих ситуација у којима нам се чини да бритке, једноставне и одсечне мисли које нам теорија нуди клизе само по површини. У теорији се, на пример, говори о друштвеним класама углавном глобално, као о целинама, као о посебним бићима са сопственом логиком и правилима понашања. Има, наравно, разматрања, и то детаљних и важних, и о разним слојевима, подскуповима једне шире друштвене групације, рецимо класе, али која ће теорија обухватити све оно бескрајно шаренило индивидуалности, где се практично ни два иста човека не могу наћи, где делују и разни ирационални фактори (или наизглед ирационални), где се у људима дешавају дубоке промене и преломи? Појединац је најчешће једна мешавина доброг и злог, алтруизма и себичности, стваралачког жара и тежње за пландовањем, стриктног вођења сопственим интересима и неодговорног препуштања инстинктима; један конгломерат различитих утицаја, од колевке до дана данашњег, где често ни сам не разликује шта је оно до чега је сам дошао и у шта је до краја убеђен, а шта су овештала клишеа којима га је неко некад научио и које годинама понавља,

а да се никада није упитао имају ли те поштапалице заиста неког смисла, стоји ли он уистину иза њих, да ли би умео да их докаже, да ли би нашао снаге да се бори за њих. Какав је човек био један појединац врло се често може са довољно одређености рећи тек после његове смрти, када се све сабере, измери, па и некаква статистика направи, ако друкчије не иде. У теорији човек неминовно изгледа увек усмерен једном циљу, добром или злом, његови дани нам изгледају тим циљем директно прожети и испуњени, а у пракси често срећемо досадну свакодневицу у којој преовлађују тривијални разговори о текућим збивањима, уколико икаквих разговора и има. Ми посматрамо људе са гледишта њихове класне припадности, ангазоване свесно у једном или другом смислу на такав начин да сваки њихов гест на специфичан начин сведочи о тој ангажованости, а они често у класној слози, када се не би рекло да јој има места, заједнички уживају у народној музици уз транзистор и отимају жене једни другима унутар сваке класе и слоја, а и међукласно и међуслојевито. Умети издвојити оно што је битно из серије баналних чињеница свакидашњице која увек пљушти разним учмалостима, није лака ствар. Ретки су „звездани тренуци“ револуционарних збивања, када се све поларизује на типичан и до краја рељефан начин, али не значи да револуционарна кретања не теку и у обичним, прозаичним данима. Марксизам је изванредно учење о перспективи, уназад и унапред, о умећу да се открије историчност епохе. Марксизам својим садржајем и методологијом омогућава да целину једног временског периода који нам се сав чини саздан од управо описаних безначајних дана видимо, баш као целину, у једној друкчијој светлости. Таква једна целина дана може да буде карактеристична по битној промени друштвеног односа, по врло важној радној победи, освајању неког суштински новог квалитета, иако до свега тога није дошло буквалном ударничком патетиком из дана у дан, иако је за све то време било ситних подвала и празноглавих наклапања. Дух марксизма је у томе да се освајање људске среће види у једној историјској динамици, а не у очекивању да ћемо из дана у дан сретати све више еуфоричних појединаца који ће носити беџеве са срећним паролама. Несхватање духа марксизма води до нервозе и губљења тла под ногама при свакодневним сусретима са разним неуспесима који као да демантују теорију. Овакав „нервозан“ дух не ретко размишља отприлике на следећи начин: марксистичка теорија је добра, а и народ је добар: значи, за све је криво руководство. Онда се по руководству тако удари, да бити руководилац постаје крајње непожељно за сваког појединца. Наравно, не значи да руководство треба унапред ослободити сваке кривице, па за све окривљавати „базу“ или „човекову природу“. Треба, просто напросто, смоћи воље, смелости и карактера да се буде објективан, а објективност је, ма колико понекоме изгледала недовољно „мужевна“, врло често много већи терет од понеке брзоплетости која себе сматра херојством, а уствари је пут мањег отпора.

Тако се, дакле, кроз праксу мора учити како да се у њој, тој пракси, буде стално марксиста, али не тако што ће се непрекидно држати придике својој околини, што ће се изигравати неки аскетизам у друштву које је доходак као резултат рада прокламовало као битан стимуланс за радног човека. Не сме се никако заборавити дуг марксисте да успостави склад речи и дела, па као што писац каже „ни дана без ретка“, тако да за марксисту не буде ни једног дана без марксистичког размишљања и деловања. Он се не сме препустити роштиљу и транзистору, али мора знати да живи у друштву таквом какво га окружује, а не

у неком кога још за дуго не може бити. Не сме ламентарити над временом у коме живи: оно је боље, много боље од многих ранијих времена. Да оно буде још боље, из дана у дан, марксист се мора трудити да томе бољем баш из дана у дан по нешто ново доприноси. Узимати људе онаквим какви су не значи идентификовати се са њиховим манама. Треба их стрпљиво мењати, а то ће се постићи само тако ако сами увиде да су промене потребне и могуће, у чему им треба ненаметљиво помагати.

## ЗАШТО О ДИЈАЛЕКТИЦИ

У свему што сам размишљао, говорио и писао на тему дијалектике највише је долазило до изражаја и доследно сам на томе инсистирао, да су у људској мисли, у животу појединца, у друштвеним кретањима, у свему у шта упремо поглед, веома присутне разне категорије које се супротстављају једна другој, за које би обичан људски разум рекао да су неспојиве, да не могу ићи једна уз другу, да је чак апсурдно толерисати неку њихову коегзистенцију. При томе за мене чак и није била од прворазредног значаја нека логичка чистоћа и искључивост у смислу прецизног дефинисања супротности, противречности и непротивречности (сем када се ради о формалним математичким системима), него је главни нагласак био на неспојивом, неочекиваном. Наглашавао сам да нам је поука од дијалектике: прибрано очекивање Неочекиваног, што има мало пасиван призив и, свакако није ни сасвим нова мисао, али сам сматрао да је треба наглашавати, јер се о њој премало води рачуна и у теорији и у свакодневном животу. Није то једина од врло простих и истинитих максима, које се у животу игноришу! Нису све једноставне истине обичне баналности, као оне код Чеховљевог јунака који је читавог живота говорио само општепознате ствари а, када је умирао, последње речи су му биле: „Волга се улива у Каспијско море“ (и тада баналност, само великих димензија, у томе смислу што је Волга велика река, а Каспијско море веома велико језеро).

Проста је, рецимо, истина коју сви знамо и можемо је прочитати на безброј места да човек, посматран појединачно ретко када бива једнобојан, искључиво добар или искључиво зао. Он је једно поприште најразличитијих, па и веома супротстављених хтења и особина, које су у непрекидном рату. Час је добар, час зао, често ван тих категорија. Може бити изразито добар по неким основама, али сасвим неприхватљив по неким другим. Какав је, сабраће се када умре, ако то буде потребно да се сабира („мртвоме курјаку се реп мери“). Некада ће резултат бити претежно позитиван, а некада негативан, па ћемо, апроксимативно, рећи да је то био добар или зао човек. Биће, међутим, случајева у којима се и зло и добро тако упадљиво и концентрисано јављају у истом бићу, да просто нисмо у могућности да се определимо, када је реч о неком нашем коначно емотивном ставу према њима. Кнез Милош Обреновић је крупна историјска фигура, од несумњивих и изванредних заслуга за српски народ. Он је истовремено био насилник, отимач, убица. У највећем броју његових недела чак се не може као „оправдање“ узимати неки „државни разлог“ одн. „виши интерес“, него је по среди био егоизам изнад сваке мере, или завист, или чиста, ирационална злоћа.



Но да се вратимо дијалектици. Ја као њену основну поруку доживљавам потребу да се у много већој мери и са много више система размишља у категорији „и-и“ а да се при употреби „или-или“ (или једно или друго, а заједно не могу) испољава далеко већа обазривост наго што је то обично случај.

Када се припитам за своје интимне мотивације које су, поред општих, утицале да се толико интересујем за дијалектику, морам рећи да их налазим и у спонтаном реаговању на сасвим неумерено, подсмевачко, искорењивачко негирање ма какве дијалектике које је било у великој моди код позитивиста најразличитијих врста (та мода траје и данас). Када је очигледно да се нешто напада запенушено и без довољно аргумената, онда се код објективног човека јавља потреба да то брани: не по сваку цену, не истим искорењивачким маниром, него онолико колико је то могуће и уколико за човека има неку вредност.

### ОПТИМИЗАМ КАРЛА МАРКСА

То што је Маркс пошао од у основи оптимистичке хипотезе о човеку (мада не на онако упрошћен начин као неки ранији мислиоци за које је човек просто био „по природи добар“) јесте једна неминовност. Како би једна теза супротна (у основи оптимистичкој) Марксовој могла уопште постати активистичка и мобилизаторска? Чак ако би се пошло од хипотезе да је човек већином зао, али да има једна елита добрих која се жртвује и која ће спасти човечанство и то је, у глобалу, опет оптимистичко схватање, само на нешто посреднији начин. Оваква оптимистичка Марксова позиција никако му се не сме „узимати за зло“, али се мора „урачунавати“ извесна упрошћеност која, ипак из ње произилази и која итекако стоји у основи многих тешкоћа на путу напретка. Понекад се зачудимо пред тим тешкоћама, а онда кривимо Маркса!

### МАРКСОЛОЗИ НА ДЕЛУ

Када је, нарочито после Писма Извршног бироа Председништва ЦК СКЈ и председника СКЈ друга Тита, дошло до наглог али и систематског, трајног враћања марксизма у школу, компетентни стручњаци имали су пуне руке посла. Требало је конципирати нове планове и програме, писати уџбенике и брошуре, држати многа предавања.

То се могло схватити и као конјунктура, па су је многи тако и схватити и – добро прошли. Требало је видети са каквим уништавајућим жаром су се поједини марксисти или, боље речено, „марксолози“ бацили на планове и програме које нису они саставили него неке друге колеге, на уџбенике које нису они написали итд. Неки који су предњачили у овим атацима успевали су да преотму послове од других, али онда бивали, по завршеном послу, и сами нападнути, још жешће.

Није тешко претпоставити шта би о свему томе рекли класици марксизма, да су нешто чули и видели! Већ и зато ваља што је Маркс рекао „Ја нисам марксиста“. Данас би требало додати: „А нарочито нисам марксолог“.

### ЛОВАЦ, РИБАР И КРИТИЧКИ КРИТИЧАР

Марксова концепција човека подразумева, а ту и тамо врло експлицитно истиче, свестрано развијену личност. Маркс је и против доживотног затварања човека у уске границе једне једине професије. У развијеном комунистичком друштву, сматра он, у коме ће бити превазиђена подела рада у данашњем смислу, човек ће моћи пре подне бити ловац, поподне рибар, увече критички критичар, а неће бити увек само једно од тога. Наравно, сматра се да ће за редовно обављање послова (у смислу „сталног радног односа“) бити потребан само мали део времена, а да ће за свестрани развој личности остајати онај већи део - слободно време којим свако располаже по својој вољи. Јасна ствар, нико неће спречавати талентима да се најпретежније баве оним што воле – ни талентима ни неталентима свестраност неће бити силом наметана. Фах–идиоти, међутим, свакако неће бити на цени!

Иако смо врло далеко од овог времена, треба да мислимо на њега већ сада и да се запитамо чему воде сувише уске специјализације којима се, изгледа, све више тежи у школским системима.

### ДИЈАЛЕКТИКА И ПРОГРЕС

Ако се каже да сваки развитак настаје дијалектички, као јединство и борба супротности, онда се под тим развитком може подразумевати само долажење нечег новог, при чему (ако не додамо дозу својеврсног „мистичног додатка“) то ново никако не мора бити „добро“, „прогресивно“, „савршеније“. До онога што је за нас добро, прогресивно итд. доћи ћемо углавном свесним утицањем на природне и друштвене процесе, утичући да се „спонтана дијалектика“ усмери само прихватљивим циљевима. По дијалектичкој „схеми“ долази и до земљотреса, бар са гледишта преласка квантитета у квалитет, али утеха у смислу „прогресивног“ смиривања тла на дужу стазу (ако је уопште основана) доста је слаба што се тиче невинно изгубљених живота.

### СТАЉИН У МАЛОМ ПРСТУ

Један лекар из унутрашњости, сада већ покојни, образлагао је своје недоласке на седнице Народног фронта – атомском теоријом. Импресионирала га је сличност унутрашњости атома са планетским системом. Не значи ли то, пита се он, да, рецимо, у

његовом малом прсту може постојати неки планетски систем у коме неки бркати Стаљин царује на некој од планета? Шта према свему томе значе наши лични напори?

Није долазио на Народни фронт, али се оженио. Није му сметала филозофска сићушност и овог феномена.

## ПАСТИРИ И ФИЛОЗОФИ

Не једном се постављало питање шта суштински више зна један учени филозоф врхунског филозофског и научног знања (који успешно излази на крај са најсуптилнијим нијансама Хегелових текстова у оригиналу) од једног припростог пастира коме су блејање оваца и светлуцање звезда сав мисаони амбијент и сав идејни резервоар за здраворазумске „консидерације“ под отвореним небом.

Ни један ни други не знају крајњу тајну постанка живота на земљи, ни има ли и у васиони, и колико, живих бића уопште, а словесних поготову. Ни један ни други немају тачно и интегрално схватање појма бесконачног. Како је то могуће да је свет одувек постојао никако им није јасно иако се то у математичком смислу може дефинисати. Да ће увек трајати, то изгледа лакше схватљиво – после данас долази сутра, а после овога корака још један. То је потенцијална бесконачност, али актуална, она која је то у једном тренутку, управо сада и на овоме месту, не може да буде доживљена ни од пастира ни од филозофа. Ни пастир ни филозоф не знају каква ће бити судбина људског рода на овој планети, ни судбина саме те планете. Не знају да ли је овај свет строго детерминистички, или један хаос случајних појава. Не знају постоји ли или не неки виши ум различит од људског, који свесно управља стварима природе и човека. Не знају до краја није ли само људско мишљење противречно и не варају ли нас суштински памет и чула, сем када се ради о једној врло ограниченој пракси и искуству.

Испада, дакле, да између њих и нема неке велике разлике када је реч о такозваним великим, вечним филозофским питањима, од којих су овде набројана само нека.

Ништа лакше, површном духу поготову, упитати се: а има ли онда уопште смисла мучити главу филозофијом? Није ли боље чедно чувати овце на чистом ваздуху – крајњи резултат је исти. Ефекат свеколиког досадашњег умовања и истраживања своди се на велике могућности побољшања живота у материјалном смислу (као пропратна појава уз то иде и могућност комплетног самоуништења) и на многа добра образложења потребе братске солидарности међу људима (при чему су у двадесетом веку, сем осталих бестијалности, два светска рата донела покоље масовније него икада дотле у историји).

Једно је јасно: силна умовања о којима смо говорили, много прецизније су указала на моћи и немоћи човекове и унела много више јасноће у сазнање о томе шта је тај човек у ствари, односно шта он сигурно није. И поред свих отворених питања, од којих ће нека можда остати отворена и увек, преовладало је уверење о томе да је овај свет човеков свет,

да је он управо оно поприште на коме се човек има ангажовати, са доста изгледа на успех, узимајући у обзир нека од досадашњих људских освојења.

Силна, несавладљива људска радозналост је само њему својствена. Њу сузбијати, значило би сузбијати себе сама. Ако досадашња истраживања и умовања нису дала задовољавајуће одговоре на најтежа постављена питања, никако не можемо бити сигурни да се до одговора ипак неће доћи у ближој односно даљој будућности. Можда ће даље истраживање у неку руку депласирати ова преголема питања, одн. њихове данашње формулације. Даљем тражењу и налажењу одговора никако не можемо прићи друкчије него опет истраживањем и умовањем. То је наше - ми друкчије не умемо.

Јасно је и то да пастирски начин сигурно до решења довести неће. Овим ми не мислимо да грдимо недужне пастире: они поступају онако као једино и могу, методологијом која је њима доступна – боља им није дата.

Нису, значи, криви ни пастири ни филозофи! Мора се ићи непрекидно напред, без обзира на то што се јављају и нови, непредвиђени понори. Једина је опасност: досегнуте релативне истине проглашавати за коначне и пребрзо тврдити да је крајња јасноћа најзад постигнута. Ту надобудном филозофу прети већа опасност да постане смешан, него што прети припростом пастиру који мало зна, па се и не размеће.

## АПСУРДИ СОЛИПСИЗМА

Ма колико апсурдан, солипсизам је у одређеном смислу искушење за сваког ко мисли. Ничега нема што видимо, знамо, осећамо а да нам није, „приказано“ помоћу нас самих. Тако се намеће помисао да сем нас ничега нема – све ово шаренило које видим и са којим се борим, све сам то ја сâм. Илузија да постоје други, то је илузија коју ја сам себи, не знајући како, дочаравам.

Чим помислим да постоји неко други ко ми то дочарава (нека виша сила), већ нисам чисти солипсист. Чим ступам у контакт са другим људима, одступам у пракси од солипсизма, ма колико себе убеђивао да ти други не постоје, само сам ја тако устројен да не могу без претпоставке њиховог постојања.

Ако сам тако устројен, ко ме је таквим устројио? Солипсист ће рећи: ја сâм, само сам заборавио како сам то учинио.

Претпоставка да сам сâм себе створио није додуше много апсурднија од оне да ме је створило неко више биће. Хипотеза да сам постао природном еволуцијом само помера тешкоће у даљу прошлост.

Исто толико смислена и бесмислена као и друге крајности, солипсистичка је још посебно лицемерна. Ако се лудо удварам некој жени и патим због ње, ипак само са великим лицемерјем могу сматрати да она не постоји.

Све је ово, дакако, у филозофији разрађено далеко опширније, потпуније и дубље. Овде то спомињемо ради илустрације колико смо крхки и мало самопоуздани и у другим разматрањима, када и око сопствене егзистенције знамо да западнемо у ћорсокак – нешто нас њему снажно вуче.

Ако смо крхки, моћи ћемо се те крхкости ослобађати само у борби против ње. У томе и јесте сав подвиг – неко максимално јак по себи, до победе би долазио без подвига.

## МЕТАФИЗИЧКИ СИСТЕМИ

Метафизички системи чувених филозофа, са претензијама на комплетност и обухват читаве истине тешки су и претешки не само за лаике, него и за многе филозофски образованије читаоце. Захтевају велико стручно знање у филозофском смислу, силну моћ концентрације и опет, врло често, директно стручно вођење ментора.

Шта да ради образован читалац који, и поред све своје образованости, не може да савлада ове текстове? Има ли права да се и даље зове образованим?

Ако погледамо данашње стање човечанства и региструјемо све што, према општепризнатим схватањима, представља напредак у поређењу са претходним епохама, мораћемо признати да су видан допринос овом напретку дали и поједини филозофи. При томе су, све ми се чини, играли знатно већу улогу они делови филозофских порука који су, уз сву дубину, задржали и јасноћу.

Оно што је јасно не мора бити и плитко. Ово, дакако, није примитивистичко одбацивање оних врхова људске мисли у којима је она досегла до крајњих могућности апстрактног умовања. Ради се само о једној утеси – може се проћи и то не баш тривијално, и без сложених система који хоће да сву истину кажу у коначно много речи.

Ако кажем да се и најсложеније мисли, само ако су заиста јасне и саме аутору могу исказати тако да то буде јасно сваком образованом читаоцу, онда ја никако не негирам чињеницу да су филозофске науке достигле један веома висок ниво, да оне имају своју посебну технику (и у истраживачком и у изражајном смислу) и пребогат појмовни арсенал. Немам, значи, намеру да пледирам за јасноћу и у односу на читаоца без икаквог филозофског образовања. Међутим, читалац солидног општег образовања морао би, на нејасним местима, бити бар сигуран да нејасноћа потиче услед тога што он не зна неки термин, или предисторију неке мисли. То је већ прилична јасноћа. А не да текстови буду такви да чак учени филозофи разбијају главу око њиховог смисла!

Усуђујем се рећи, мада због таквих речи могу бити проглашен за крајњег примитивца, да (нарочито код нејасних филозофа) ваља понекад проучити и животе појединих значајних аутора, да се види има ли њихова дубока мисао неког утицаја на њихово понашање. Истичу ли се они у свом људском живљењу нечим посебним, чему их је научила њихова филозофија, носи ли она собом неку оригиналну поруку и за саму свакодневицу?

Погледате, тако, рецимо, живот толико сложеног и дубоког Хајдегера и видите да је у једном периоду свога живота, већ као чувени филозоф, био постао ректор под Хитлером, и то ректор пун оптимизма.

Да ли је то последица његове филозофије? Да ли је та филозофија уопште од овога света? Да ли је могуће да она не пружа ни онај минимум контакта са стварношћу кога има већина присебног народа? Ако је још нејасан, како му веровати? Ко ће нас убедити у његов значај?

## ОНО ВАН НАС

Докле год постоји убеђење да егзистира један свеобухватни тоталитет чији смо ми део, кога сазнајемо (мање или више адекватно али никада у целини) током свога историјског развика, дотле постоји и простор за религију, ма колико она значила упрошћено решење које не може задовољити наш интелект. Докле год са извесном тешкоћом (али ипак не несавладљивом) схватамо бесконачни ход времена унапред, не могући никада да схватимо да није било почетног тренутка, дотле ћемо се осећати и врло слабирм у односу на споменути тоталитет, што религији опет отвара извесне могућности.

Због тога се она и не може забранити – провукла би се бар кроз неку пукотину. Али се зато може одбацити сваки фалсификат, свака митологија приказана као откровење, свака злоупотреба неземаљских визија у овоземаљске сврхе, сваки логични апсурд у који се тражи да непоколебљиво верујемо. Агностицизам не сме постати владајућом доктрином, јер би спутавао незадрживу и урођену тежњу за све даљим сазнавањем, али у односу на одређена „крајња питања“ има му места у извесној мери, одн. толико колико је довољно да се убедимо да на та крајња питања не треба тражити моменталне одговоре, него се борити за њих у дугом низу релативних и ситних сазнања.

Овде ја не говорим о ономе што је, иначе, важније од свега у овом кругу идеја: о друштвеној условљености религије и њеном друштвеном смислу. Хтео сам да, најкраће, проговорим о нечему што је донекле самостално у односу на друштвени контекст: о контакту индивидуе са бескрајем који је окружује, контакту који је трајан и у многоме исти, независно од друштвене стварности у којој се збива.

Религиозни морају сасвим заборавити нетолеранцију према безверним, па их ни у мислима својим не сматрати за бића нижег реда. Ту има, наравно, тешкоћа са догмама, ако оне безверницима најављују паклене муке. Мораће се, бар у себи, признати да у догмама има и људског дела и да божанство није баш тако свирепо.

С друге стране, атеисти се такође морају навићи на то да религиозност не идентификују унапред са непросвешћеношћу, а такође ни са политичким мрачњаштвом. Могли би религиозне схватити као поклонике неке врсте уметности, у којој они налазе унутрашње спокојство. Та уметност не мора бити уметност за свакога. На крају крајева, ни у признатим уметностима не уживају сви подједнако. За већину човечанства су врхунске

симфоније, ипак, слабо приступачне. Да не говоримо о појединим уметничким остварењима у којима, врло вероватно, нико не ужива (само не сме то да каже), све док неко Андерсеново дете не викне: „Краљ је го!“.

## НАУКА И ВЕРЕ

Мени много смета када се науком жели доказати да бога има или га нема. Науком се могу обарати поједине митологије, односно доказивати неисторичност појединих религиозних предања. Дискурзивним путем (у ексклузивном смислу) не може се доказати ни предност материјализма над идеализмом или обрнуто. Материјализам је моја свесна опција, јер сматрам да је хуманији (и поред неких супротних привида), да човека ставља у центар збивања и чини га господаром света, да не оперише ничим без чега се може.

Унамуно је разматрао психологију верника и заступао, упрошћено говорећи, тезу о томе да нико није верник до краја, али нико ни потпуно безверник. Посебно су мучни покушаји религиозних мислилаца да науком докажу иситнитост и оправданост религија. „Јанко брани мртва Владислава“. Путеви помирења и коегзистенције су у нечему сасвим другом: наћи заједничке акције (не конкурентске) у помоћи човеку на овоме свету.

Лакше могу да разумем покушаје да се религија и наука прикажу неупоредивим, онако као наука и уметност. То су два угла посматрања, која доводе до искуства друге врсте. Једно не негира друго. Свако има своје поље рада.

Познато је, међутим, да су овакве теорије коришћене у међусобно супротне сврхе: било да одбране религију од научне критике, било да спасу науку од Инквизиције. Коришћене су са подједнаким неуспехом, ако се погледа суштина ствари. То је само пакт о ненападању, али без дубинског убеђења. То је привремено примирје, можда, али ће потпуни мир тешко бити успостављен. Може се, дакле, разумети у психолошком смислу па и одобрити у неким ситуацијама, али онтолошки – тешко иде.

Ајнштајну су материјалисти приговарали својеврсни пантеизам, а религиозни га узимали као своју заставу. Међутим, Ајнштајн није свој пантеизам доказивао позивајући се на науку, нити је у ту сврху користио своје научне резултате. Ипак, наука у тим његовим разматрањима није била сасвим одсутна. Благодаревши свом научном образовању, говорио је, он је могао боље да види сву бескрајну сложеност универзума и утолико пре да поверује да иза свега тога мора стајати неки велелепни ум. Додајмо, међутим, да се до хипотезе божанства истим путем долази и у оквиру примитивне свести – и не знајући науке ова бива довољно импресионирана недокучивошћу Универзума. С друге стране, знање науке може да води и другим путевима, једног сверазарајућег релативизма у коме нема места никаквом апсолуту, па ни божанском.

## ТЕСТ ЗА СТАРЕ ФИЛОЗОФЕ

Ту скоро је изречена мисао да многи стари и значајни филозофи не би „положили тест“ данашње логике – посебно се мислило на данас тако развијену симболичку логику, нарочито математичку. Ова логика је достигла висок степен егзактности у закључивању – мисао старих аутора не би издржала тај степен строгости.

Ову глобално тачну мисао не треба, међутим, апсолутизовати. Није још дошло време да се лишимо Сократа, Декарта, Спинозе, Канта, Хегела! Чак ако је горе споменута мисао углавном тачна када је реч о оним текстовима некадашњих филозофа који спадају у „чисту логику“ као филозофску дисциплину (а и ту ситуација није сасвим катастрофална) не треба заборавити чињеницу да ови филозофи нису били само логичари. Филозофија се односи на укупну слику света и није идентична са начином на који се до те слике долази. Она је у многоме визија, интуиција, а код многих мислилаца има и своју песничку компоненту. Филозофи нису потресали свет беспрекорношћу својих силогизама. Ако Волтер и Русо и падну на тесту математичке логике, то неће смањити њихову улогу у припреми Француске револуције, чије традиције у одређеном смислу наставља и марксизам.

Вредност симболичке и математичке логике је непроцењива, али оне не могу заменити филозофију, нити могу бити исходиште хуманих садржаја будућности. Многи филозофи неће положити тест јер су нешто сасвим различито и неупоредиво: не логицирају, него – виде.

## „ПРЕВОЂЕЊЕ“ МАРКСИЗМА

Веома је значајан начин „превођења“ марксизма на језик „обичних људи“, укључујући и филозофску поруку, а да то буде без вулгаризације. Како им рећи о чему се у ствари ради? Како томе прићи са позиција „здравог разума“ у што је могуће бољем смислу те речи, која у последње време као да заслужује само погрде (као да речи „здрав“ нема места бар у смислу супротности са очигледно „болесним“)?

Марксистичка мисао је слојевита, сложена (подразумева и користи скоро читаво знање и искуство до кога је човечанство дошло у својој досадашњој историји). Стил није свуда лак – негде због сложености предмета, негде због превелике концизности, а неки рукописи (поготову они необјављени за живота аутора - класика) нису ни завршени у пуном смислу те речи. Постоје велике разлике у схватањима међу самим марксистима, око тога на које стране Марксове и Енгелсове мисли треба ставити већи нагласак а на које мањи.

Ипак је основна порука марксизма упућена баш најширим масама. Она је посвећена њиховом ослобођењу, она је сва у њиховом интересу. Да би је те масе схватиле, она мора бити јасна и убедљива, да би за њом пошле, она мора имати одговарајући полет, емотивну обојеност, веру у будућност!



Тај сложени посао „превођења“, премда тежак, није нерешив. Од „преводиоца“ он захтева широко образовање, дубоко познавање марксизма, темељно знање нашег друштвеног система и идеологије, љубав према радном човеку и знање његове психологије.

### ЦРНА МАЧКА

Питање: У чему су разлике између науке, филозофије и дијалектике?

Одговор: Наука је хватање црне мачке у мрачној соби. Филозофија је то исто, али непостојеће црне мачке. Дијалектика је исто што и филозофија, уз узвик: „Ухватио сам мачку!“

Овде се, наравно, не мисли на дијалектику схваћену недогматски, него на ону стаљинску, која читав овај живи свет дедукује из неколико основних закона постављених напред као врло уопштене аксиоме, при чему се дедукција врши без дефинисаних правила извођења. Овим путем се може доказати свака унапред постављена теза и оправдати свака текућа директива овоземаљског руководства. Оне аксиоме на челу су уместо бога: оне као да воде читав космос у неком позитивном „правилном“ смеру.

### КРИТИКА МАРКСА

Лакше подносим када неко отворено критикује Маркса (на крају крајева човек је, није божанство, морао је у понечему „оманути“, па и крупније), него када се извуку само неке компоненте Марксове мисли, уз дрско ћутање о другим компонентама, иако оне просто боду очи, па се онда маше, уз заглашну галаму, таквим марксизмом као јединим правим.

Фрицханд је, по мени, потпуно доказао присуство једног етичког система у Маркса. И други су то успешно доказивали. Толико је, уосталом, места код Маркса која убедљиво о томе сведоче. Па ипак је, изгледа, Маркс у том погледу морао бити још експлицитнији, да то буде јасно и најтврђим главама. Требало је да буде тачно толико експлицитан колико је потребно да се уништи и најмањи повод за фалсификаторе, који га проглашавају „иморалистом“.

Хитлер је фалсификовао Ничеа, али се не може рећи да му овај није дао никаквог повода. Дакако, знатно више него што Маркс даје повода иморалистичким интерпретаторима. А ови о Марксовој етици понекад говоре тако, као да није сигурно ни то да ли је он био против пљачке, убиства и сл.

## КАНТОВАЦ

У једној филозофској дискусији за шири аудиторијум једнога дискусанта оптуже да је неокантовац, да је кантијанство суштина његовога гледишта, иако вешто замаскирана. На то критиковани рече: „Ја, другови, нисам читао тога Канта, али ако је мислио овако као што ја мислим, добро је мислио“.

## ОТУЂЕЊЕ

Појам „отуђење“ био је дошао, као што знамо, у моду, па је употребљаван прешироко и конфузно. Почео је да замењује и такве појмове као што је „намћор“. Ако се искључиво посветите своме Ја, отуђили сте се од друштва. Ако се искључиво посветите друштву, отуђили сте се од сопственог бића. Ако сте украли, отуђили сте средства од његовог власника. Све што се с једног места креће ка другом, отуђује се од тога места.

Идеал је „неотуђен“ човек, али од чега он то треба да буде неотуђен?

Човек је и за себе и за друге. То је дијалектичко јединство у најбољем смислу те речи. Ако није довољно за друге, не може бити како ваља ни за себе, и обрнуто. Неотуђеност је хармонија ове две крајности – она се стално осваја никада не достиже у потпуности.

## ПОЗИТИВИСТ

На једном симпозијуму, иначе доста високог нивоа, устане један врло стасит дискусант и каже (отприлике) овако: „Ја не знам, другови, зашто овде сваки дискусант напада тај позитивизам? Ја мислим, другови, да ми сви треба да подржимо све што је позитивно, у науци и нашем друштву. Ја сам, за позитивизам, другови!“

## БЕСМРТНОСТ

Сматра се као шала, односно софизам, мишљење да није доказано да сваки човек мора умрети, тј. да је то само врло вероватно, на основу огромног броја примера. Доказано је, дакле, само то да човек може умрети и то је доказано веома убедљиво.

Ма колико горње тврђење звучало шаливо, одн. апсурдно, оно је, ипак, тачно јер научно није доказан узрок старења, одн. смрти. Није доказан у правом, пуном смислу те речи. Није доказано да су процеси старења који доводе до смрти такви, да се не могу спречити ниједном методом коју би донела будућност.

С друге стране, ни таква будућа метода тешко се може замислити (боље речено, никако) као толико поуздано да гарантује да особа на којој је метода примењена потпуно сигурно неће умрети. Могла би таква особа живети милионима година а да се ипак не зна неће ли, у њој самој, или у промени васионских услова, доћи до такве ситуације у којој је смрт ипак неминовна. Другим речима, не може, по људској логици, бити ниједног примера за кога би се могло рећи: „Овај човек је живео бесконачно“. Када би то било могуће, значило би да је у том моменту бесконачност достигнута, што је супротно самом појму бесконачности.

Највише што можемо да очекујемо јесте стално продужавање људског века. Ако томе продужавању не постоје неке принципијелне непремостиве границе, могло би се рећи да је вероватна људска бесмртност у смислу потенцијалне бесконачности, а не актуалне. Тако се математика умешала и овде, где јој се нисмо надали.

„Сви су људи смртни“ – тачно је у смислу да је вероватно да ће умрети, одн. да је њихова смрт нешто што може да се деси. Рећи пак: „Сви ће људи умрети“, то није иста ствар.

### КАКО НАСТАЈУ НОВЕ ЗВЕЗДЕ

Пре двадесетак година паде ми на памет како би уништење Земље од самог помахниталог човека могло бити доживљено од стране посматрача са неке друге планете, који о нама ништа не знају, просто као – рађање неке нове звезде. О рађању тзв. нових звезда у астрономији се мало зна. Човек је део природе, па и његова свест, његова навика, његова евентуална суманута одлука за самоуништењем. У оквиру једне стравично детерминистичке визије читав овај пут, од наше науке до самоуништења, могао би представљати природни начин како настаје једна нова звезда. Зашто би, за стварање нове звезде били допустиви само „стихијни“ физички и хемијски процеси? По чему биолошки процеси (настанак човека и читава његова историја) не би могли бити пресудни чинилац? И они припадају природи. На крају крајева и људска свест, па и она искривљена, није без везе са физичким и хемијским процесима; условљена је њима, макар се на њих не сводила без остатка. Самоуништење, дакле, не би било првенствено једна људска трагедија, него, пре свега, природни начин настајања неких нових звезда.

Када сам ову црнохуморну (више црно него хуморну) „визију“ испричао једном колеги, он рече: „Ух, ала сте Ви мрачни“.

После петнаест година, поново читајући „Писма из Немачке“ Љубомира П. Ненадовића, нашао сам следеће редове: „Ах, дајте ми тако велики казан, да могу целокупну ову земљу метнути у њега, и довољно угља подложите, и читава ова наша планета, заједно са свим оним што на њој постоји, отићи ће у атоме; све, све ће се растопити, па онда евапорисати, изветрити, измаглити; и на дну казана неће ништа остати; а становници са Месеца, са Јупитера и Марса гледали би на телескоп и видели би на небу

једну нову репату звезду, упућену да милионе година плови кроз најтањи етер“ (стр. 64, издање СКЗ, 1922).

Није ли то исто?

Пошто сам Љубу Ненадовића читао још у детињству, није искључено да су ови редови негде трајали у подсвести, а после се преобразили у ову моју визију, без памћења о пореклу визије. Можда је то у подсвести било сасвим избрисано, а ја постао модернизовани Љуба, независно од њега? Свеједно, приоритет је Љубин.

Када је ове редове прочитао један од прелиминарних рецензената, ставио је примедбу мени, односно Љуби, да посматрач са Месеца не би видео на описани начин рађање једне нове звезде јер би и Месец, па и посматрач са њега, отишао „к врагу“, улио се, дакле, и он у ту нову звезду.

Ништа зато, додајем. Можемо избрисати не само Месец са овога чика Љубиног списка, него и Марс и Јупитер. Важно је само да буде нека тачка у васиони, довољно далека, којој кореспондирамо посматрача и његову мисао. То је такозвана мислена хипотеза, којом се често служимо у науци. Она нема доказану али може имати веома велику илустровану вредност.

Ми ћемо се, међутим, борити да овај „детерминизам“ друкчије обрнемо. Вреди покушати. Желимо да ускратимо спектакл томе посматрачу: ако и могу тако постајати нове звезде, нека то чине другде.

## И ТО ЈЕ ДИЈАЛЕКТИКА?

Победа антихитлеровске коалиције (и поред свих пропратних сенки) леп је пример свеопште солидарности и пуног осећања живота, у Марксовом смислу. Нажалост, у синтези (дијалектичкој?) са највећим светским злом. А пре тога (пуног Хитлеровог замаха) колико оклевања и неувиђања страхоте и опасности од фашизма! Може ли се до овог пуног осећања живота доћи некако и из „чиста мира“, а не само у самоодбрани од стихије?

## ОПРЕДЕЉЕЊЕ

Једно време се много расправљало о односу науке и идеологије, са тенденцијом њиховог раздвајања, где се наука представљала као узор тачности и праведности, а идеологија тумачила искључиво као „искривљена свест“ у најлошијем смислу те речи. Један друштвено–политички радник рече, после извесног размишљања: „Ја сам до сада мислио да то иде заједно, али ако ви издвојите науку од идеологије, ја одох са идеологијом“.

## БАЗА И НАДГРАДЊА

После мога предавања нишким просветним радницима о марксистичком образовању у реформисаном школству, отворила се дискусија. Први дискусант каже како су мале плате просветних радника и пита хоће ли и када плате бити повећане.

Јесте да је скренуо са теме, али због деликатности питања и ситуације, ја му одговорим како сам знао и умео.

После предавања кажем организатору како се овај дискусант није везао ни за шта из мога излагања.

- Варате се, - рече организатор – он се везао за оне мисли Енгелса на Марковом гробу, које сте Ви цитирали: да човек мора прво јести, пити, становати, па тек онда се бавити правом, уметношћу, политиком и другом надградњом.



||





## „НАРОЧИТИ КОВА“

Ми смо са разлогом одбацили Стаљинову крилатицу о комунистима као људима „нарочитог кова“, скројеним од нарочитог материјала. Она је поготову у склопу збивања после Лењинове смрти поговарала образовању касте изабраних и привилегованих. Није прихватљива ни њена „аскетска“ варијанта по којој су комунисти дужни да се до краја и читавим својим бићем жртвују за будућа поколења, запостављајући потпуно борбу за људски живот садашњих народних маса, чији део су и сами комунисти (не смеју имати више права од других, али ни бити обесправљенији).

Нисмо, међутим, одрекли водећу улогу Савеза комуниста, која је врло лепо објашњена у програму СКЈ, и читавом низу каснијих партијских докумената (рецимо: Писмо Извршног бироа Председништва Централног комитета СКЈ и Председника СКЈ друга Тита, документи са X и XI Конгреса СКЈ). Да би допринео како ваља тој водећој улози, сваки члан СКЈ треба да има и одговарајуће понашање. Он се мора активно борити за Програм СКЈ, али давати пример и својим личним животом. Не тражи се да он живи аскетски и одриче се свога личног дохотка, али се захтева не само да не присвоји туђе, него и да не буде грамзив, да не ствара од стицања материјалних добара златно теле, идола и основни смисао живота. Он не сме припадати тзв. потрошачком друштву, мора дати доста и бесплатно друштвено–политичког рада.

Није довољно само прихватити тековине Револуције и „навијати“ за социјалистичко друштво. Уосталом, и у Социјалистичком савезу, који окупља најшире све радне људе и грађане, подстиче се што активнији лични допринос.

Како онда изгледају, са гледишта свега што смо прокламовали, они пасивни чланови Савеза чији је сав допринос у плаћању чланарине и присуству на састанцима (често и то нередовно), а чија активност се уопште не осећа или чак даје пример супротан свему што проистиче из припадништва Савезу комуниста?

Руководећа улога није више у командовању, али је улога онога што се назива „рад са људима“ још више порасла. Светао пример у овоме погледу дају предратни комунисти, који су вештину окупљања људи развили до виртуозности, у доба када се за то ишло на робију, или чак, губила глава.

За не мали број чланства ова пасивност у јавном и личном животу заиста наводи на помисао да је реч о чланству из чистог каријеризма, иако се тај каријеризам не огледа у борби за високе положаје, него је више „зихерашког“ карактера: боље да сам унутра него ван, за сваки случај.

Размишљања око појма „нарочитог кова“ довела су до доброг дела минијатура склопљених у овој књизи. Ту се на својеврстан, свакако фрагментаран начин истражује не само то какав треба да буде комуниста, него и сваки човек. Комуниста није „нарочитог кова“ у томе смислу да има особине које други немају, него је то човек коме је нарочито стало до тога да поседује квалитете које би, иначе, трбало да имају сви.

Какви су то квалитети? Дају ли ови фрагменти целовит одговор на постављено питање?

Била би то заиста луда претенциозност од аутора када би гајио такве илузије. Он би, значи, претендовао да на стотинак страница реши све етичке проблеме савременог човечанства!

Овај аутор није толико застранио. Многи од његових фрагмената више говоре о томе колико смо далеко од „нарочитог кова“ без обзира на то какав смисао дајемо овој синтагми, ако при томе давању значења ипак задржимо неко позитивно одређење.

Аутор се овде бави, на начин који је далеко од потпуности, оним што је њега самог посебно наводило на размишљање, узнемирујући га, или доводећи у дилеме, или га одређено опредељујући. Не верујући да је при томе рекао ишта што би било ново у правом смислу те речи, аутор је ипак веровао да је што шта исказао на особен начин, или актуализовано, с обзиром на наше садашње прилике. То веровање га је и довело до смелости: покушаја да своје мисли ипак објави и поред тога што се оне највећим делом односе на такозвана вечита питања, о којима су толико писали људи далеко позванији од њега.

Минијатуре се знатним делом односе на етичку проблематику, узето у доста широком смислу речи. Има и излета у „онтологију“ (ти су делови најмање претенциозни), који илуструју расположење, атмосферу у којој се аутор налазио размишљајући о изложеним садржајима и покушавајући да их изрази што краће и јасније, уз очување „емотивног набоја“, који аутор не прикрива.

## НОВО РУКОВОЂЕЊЕ

Каква је улога нових руководилаца у самоуправном социјализму, у тренуцима када се свуда прелази на колективно руковођење и скраћују мандати председавајућих? Тито је то својевремено дефинисао као умеће да се масе покрену на организовану активност, у којој ће сваки појединац дати што је могуће већи допринос. Ово није тачан цитат, али основни смисао је свакако ту.

Нас овде интересује, у склопу и у складу са управо датим оквиром, до које мере и на какав начин руководилац треба да исказује своје мишљење по одређеним питањима. Он га свакако мора имати већ као члан колектива. Ако је изабран, што се претпоставља, с обзиром на своју вредност, онда ће тим пре, као идејно развијенији члан колектива и те како увек имати шта да каже.

Ако би користио свако место и сваку прилику да иступа са својим мишљењем и то да њега истиче као прво, онда би то несумњиво био вид узурпације и притиска. У случају да његова мишљења слабо пролазе, губио би ауторитет и као човек и као руководилац, што је такође непожељно.

Ако би се потпуно уздржавао од исказивања свога мишљења, онда би се свео на неку врсту саобраћајца, који само објашњава протокол, што очигледно није смисао руковођења.

У ствари, отварајући дебату, он треба да пружи извештај број алтернатива, тј. да објективно прикаже могућност и правце расправе, уздржавајући се да даје вредносне судове, сем у драстичнијим случајевима (незаконитост, објективна немогућност да се нешто спроведе на предложени начин и сл.). Своје мишљење може рећи при крају дебате, али не као завршну реч. Тако му се може десити да изгуби приоритет у односу на неку мисао коју ће, исту такву, неко други рећи пре њега, али то је мање зло од узурпације и командовања. Своју креативност показаће својим доприносом закључивању, у сложенијим случајевима. Та креативност не мора да буде буквално у томе што ће он бити задужен за крајњу формулацију, него може бити у помоћи другима да такву формацију дају.

Таква позиција није једноставна и за њу треба доста знања, вештине, и пре свега толеранције према другим мишљењима.

У вези са свим овим поставља се још једно деликатно питање: да ли нова оријентација значи крај професионално–политичких афирмација као крајњег опредељења људи? Добро је познато да постоје људи који показују прави таленат у руковођењу, па и генијалност. Они постану народне вође и учине велике услуге томе народу. Неће ли се новим стилем рада ограничити могућност за афирмацију таквих способности?

Народне вође не могу се правити по поруцбини. Такве снажне личности се рађају, па ако постоје повољни друштвени услови за њихово деловање, ако ситуација просто тражи њихово дејство, онда такве личности дају своју пуну меру.

У нашим новим условима свакако су отежани услови вештачким афирмацијама. Мање је могућности да неко самим тим што је дуго на функцији испада нека историјска личност. Краћи мандати су мање „учљиви“, мање ће се памтити. Према томе, теже се је афирмисати као значајна личност – много више је препрека и тестова. Ако је личност врло изразитих способности, она ће прећи све ове препреке и уживати општи углед, сада чврст и утемељен на чињеницама. Углед да, а не и власт у класичном смислу.

Све се ово, наравно, односи на релативно мирне прилике у којима има довољно времена и простора за неометано обављање сложених самоуправних процеса. О непредвидљивим ситуацијама не може се детаљније говорити самим тим што су непредвидљиве, али је сигурно да и за њих важи да учешће што већег броја организованих и идејно оспособљених људи може само боље допринети коначним решењима. Значење термина „што већи број“ зависи, наравно, и од ситуације.

## ФУНКЦИОНАЛИЗАМ

Данас нису времена да се од сваког јавног радника захтева да преиспита себе у смислу провере да ли је урадио довољно да би у случају контрареволуције био обешен, као

што је то предлагао један стари јакобинац. Па ипак, када човек чита написе појединих наших политиколога о самоуправљању, падне му на памет и горње јакобинско питање. Не да ти написи носе нешто контрареволуционарно, далеко од тога! Реч је о проучавању механизма самоуправљања, начину његовог функционисања, устројству делегатског система. Ко ће се са ким најбоље повезати, како ће тећи информације у оба смера, какве везе треба поставити између појединих политичких „структура“. Све је то потребно, корисно, добронамерно, све ће се то на неки начин искористити. А ипак човек стекне утисак да се ту проучава једино нека „машинерија“, која би, у неком другом политичком систему, и не само у њему, могла бити такође искоришћена: у друге сврхе додуше, у суженијем можда домену, са мањим дометом дејства. У томе другом систему овакав стручњак би могао бити добро дочекан. Не само да не би био обешен, него би га преузели, као Американци фон Брауна.

Ја нисам, наравно, присталица тога да сваки научни рад треба да садржи и борбене покличе и грдње непријатеља социјализма. Али ако су основне креативне снаге једног писца усмерене искључиво на „механичку“ страну ствари, ако се у томе не види наш живи, данашњи југословенски човек, онда читава ствар мирише помало „функционалистички“, па макар и не било довољно опипљивих аргумената за баш отворену оптужбу у томе смислу.

### САОБРАЋАЈЦИ

Има јавних радника, посебно друштвено–политичких који, при искрсавању било ког тежег проблема, само објашњавају самоуправни пут којим би тај проблем имао да се решава (па и тај пут често не назначе довољно јасно), а да сами ни реч не кажу о проблему као таквом: о сопственом, личном ставу ни говора. То се правда демократичношћу: они неће да узурпирају, неће да сугерирају, неће да своје мишљење прогласе за опште. Међутим, могуће је ту бити потпуно јасан: лепо нагласити да је то лично мишљење, чак рећи понешто и о његовим недостацима, празнинама. Не могу се истакнути јавни радници свести само на улогу саобраћајаца: ова кола лево, ова десно, ова нека причекају. Они имају одређен публицитет (у привилегије да се овде не упуштамо) – не може се он заслуживати само саобраћајном палицом. Људи хоће да знају нешто више о човеку који им се стално натура преко средстава информисања: не о његовом приватном животу него о његовим идејама, оригиналности његове мисли, по чему се он то истиче између других.

Ако таквог сазнања нема, људи могу помислити да је таква личност дошла на „положај“ преваром, лактањем (што, наравно, не мора бити случај, јер се до незаслужених положаја може доћи и стицајем околности, у резултату равнотеже снага, а без активног сплеткарења или полтронства унапређеног).

## КОМУНИСТИ И ПРИВИЛЕГИЈЕ

Комуниста не сме имати никаквих привилегија у односу на остале грађане, а мора имати више дужности. Свако одступање од овога принципа вишеструко је штетно, и по углед самога комунисте, и по опште интересе.

Тај „вишак дужности“ је свакако у једној повећаној умној и емотивној концентрацији, али и у неплаћеном раду. По правилу, сем код професионалних друштвено–политичких радника (што је везано за њихову егзистенцију), друштвено–политички рад је бесплатан.

У односу на принцип награђивања према раду ова ситуација није без извесних тешкоћа. Радећи друштвено преко једне одређене мере друштвени радник–волонтер може себе да доведе у битно гору материјалну позицију од оне његовог колеге ванпартијца који, све по закону, исти вишак времена утроши на плаћене послове.

У извесној мери, са овим треба рачунати као са појавом која се сама по себи разуме – у томе и јесте веће самопожртвовање. Једна мера ту ипак мора да постоји. Ако се она пређе, онда комуниста постаје обесправљен па и експлоатисан, што није идентично са непривилегисаношћу.

## ПРИДОБИЈАЊЕ ЉУДИ

Важна особина предратних комуниста, коју су они испољавали на најбољи начин, била је успешност у придобијању људи. Умели су да раде са „масама“, да их убеђују и уводе у акцију.

Ова дужност актуелна је и данас, али се запоставља. Има и таквих који не само да не чине ништа посебно у овом погледу, него још својим личним примером, када је реч о свакодневном животу и пракси, чине „контра-агитацију“.

Данас је та дужност још деликатнија. Не сме се остављати утисак проповедника, онога који доцира одозго, са неке висине, као старији млађем. Тај стил нико више не подноси. Прозирна су и „лукавства“, пропаганда у некој „укусној обланди“.

Вероватно је довољно да је човек сам убеђен у идеологију коју заступа, да му је стало до ње, да је она саставни део његовог бића које је, иначе, свестрано развијено, од овога света, са живим људским интересом за друге и за друштвена збивања. Тада ће и оно што има „пропагандну“ вредност избијати из њега спонтано и неће деловати увредљиво. Уколико је ситуација значајнија и иступ је отворенији, али и тада природан: човек говори човеку а не уча детету.

## ДРУШТВЕНИ УГЛЕД

Пре рата, универзитетски професори, малобројни, били су високо уважавани – то је био приближно ранга министра. Професор гимназије био је „господин човек“ у својој околини, цењен као интелектуалац. Учитељ (додуше при крају своје каријере ако је дочека, а у младости велики паћеник) је могао доћи и до пристојног материјалног статуса и бити омиљен и поштован.

Данас су ове вредности померене. Ми ћемо то изразити мало грубље, да се боље разуме. Тај предратни углед универзитетских професора данас ужива један најужи слој од њих (сада многобројних), дакле једна врхушка. Остали се третирају као пре рата гимназијски професори. Ови се сматрају као предратни учитељи, а учитеља, боже прости, нико не зарезује.

У односу на учитеље треба хитно и радикално уклонити ову неправду. Гимназијске професоре боље валоризовати. Што се тиче универзитетских, мислим да ова ситуација није лоша – нека се углед стиче стварном вредношћу, у живој конкуренцији.

## ДЕМОКРАТИЈА И ПАМЕТ

Противници демократије говоре да, у оквиру широких демократских слобода, и глупост добија већа права; ако је још праћена агресивношћу, што је чест случај, онда добија чак превагу и демократија скаче себи у уста.

Ова су разматрања софистичка. Тачно је да и глупост добије реч, али како без слободе омогућити да се увек чује паметно и још да се послуша? Претпоставка демократије је у томе да је памет моћнија од глупости. Ако је глупост агресивна, нека памет буде довољно чврста и отпорна, упорна и доследна.

## СТВАРАЛАЧКА РАДОСТ?

Да ли расправа о дохотку, одлучивање о многим правилницима итд. за све чланове ООУР-а представља „стваралачку радост“? Та је расправа, дакако, у самоуправљању неминовна, али се може сматрати и за део „царства нужности“. Кома је та расправа досадна, није му из „царства слободе“. Многи смо можда у „царство слободе“ закорачили пребрзо, па нас треба повремено враћати у „царство нужности“.

## ВОЛЕ ДОСАДНО

Има малих деспота и узурпатора који годинама манипулишу неком средином, а да се сви чуде откуда је то: нити су неки сјајни стручњаци, ни бриљантни организатори, ни омиљени људи, ни људи са ранијим заслугама, па чак ни људи које „неко држи“ споља, неко важан и утицајан. У ствари, они често користе несклоност доброг дела колектива (а ту су често и најкреативнији појединци) према разним „досадним“ проблемима који су, мада многим досадни, ипак у извесном смислу од егзистенцијалног значаја. Ако је реч о просвети, то може бити познавање школског система у земљи и иностранству, знање закона и прописа, разумевање финансијског пословања. Када би бар ови мали деспоти добро знали те проблеме! То најчешће није случај: они науче „досадне ствари!“ више од других, онолико колико је довољно да неким податком, цифром, цитатом запуше уста другим учесницима дискусије. При томе се чак дешава да манипулишу нетачним подацима, али таквим које није лако проверити, који својом апсурдношћу не боду очи на први поглед.

## ДИЈАЛЕКТИЧАРИ ИЛИ СВАЂАЛИЦЕ

Има таквих „дијалектичара“ који сваку реченицу почињу са „не“, па макар оно што говоре значило слагање са саговорником. То нису дијалектичари, него или свађалице, или фрустрирани, или троми. Тром се опире просто зато што мора да говори, то „не“ је прелазна фаза.

## У КОНФЕРЕНЦИЈСКИМ САЛАМА

Један дискусант са Универзитета, тада доста опозиционо настројен, рекао је да има људи који се пријатно осећају само у конференцијским салама. У томе је, дакако, имао право.

Ван конференцијске сале, то је конкретан рад, то су дилеме, ситуације у којима није могуће применити од раније познате рецепте, то су ризици за директне сукобе у којима исходи не морају увек бити повољни. У конференцијској сали, где се махом седи у кругу једномишљеника, човек се осећа заштићеним, убедљиво као део система. Човек обави свој део посла, исприча оно за шта је задужен а после, не очекујући никакву реплику, може просто – вегетирати, па и продремати неколико часова (мирне савести што ништа не ради, јер на састанку је, а то је виша сила, дакле, нека врста рада сама по себи). Све ово, наравно, подразумева „мирна“ политичка времена. У „немирним“ временима, наравно, ситуација може бити и обрнута.

## НОВИ „КОМПЛЕКС“

Превелики број докумената, закључака, правилника и других регула није лако ни „памтљив“. Како незнање закона не оправдава никога, појединац лако може, поред свих добрих намера, да се нађе у једној психози несигурности – никада се не зна није ли се о нешто огрешо. И могући грубљи поремећаји „склада речи и дела“ могу за порекло имати лошу информисаност.

## СУРОВОСТ ЗА ЈЕРЕС

Добро је познато да је стаљинизам био суровији према сопственим људима, проглашеним за јеретике, него према правом класном непријатељу.

Ово у историји није усамљена појава. Од интереса је размотрити узроке.

Један је сигурно и у осећању нејасног, двосмисленог, у потреби да се дубље размишља, да се испитују основе онога у шта се верује, што лењом духу не одговара. Таквом духу чини се да је он сâм угрожен – сопствени идентитет као да је доведен у питање, што проузрокује буру, ирационалну и грчевиту. У односу на право непријатеља све је јасно и чисто, дилеме нема.

## СТАЉИНИЗАМ

У стаљинизам спадају свакако оне његове разне „теорије“. Његова пракса, када је реч о убиствима и логорима спада, наравно, такође у стаљинизам, али ту треба рећи да овај стил није оригинални изум Стаљинов. Тако се радило још за време Нерона и Калигуле. Треба само видети Тацита: како се много држало до правне форме, до лажних процеса којим су оправдавали зверства. Нама се то чини специфичношћу стаљинизма, јер се од социјализма није очекивао такав спој – Нерона и Маркса. Овај спој не би изгледао могућ нигде – у социјализму да и не говоримо.

## ЛИНИЈАШ

Термин „линијаш“ за поједине чланове СК никако не значи верност „линији“ одн. политици СК уз њено практично спровођење, што треба да буде својство сваког члана. Реч се односи на оне којима је посебно стало да се „покажу“ као такви, у сваком тренутку и на сваком месту. Жеља да се покажу јача је од свега, па и од саме те верности коју на овакав начин доказују. То је начин понашања распрострањен шире, њега не треба везивати само за СК и партијски рад – има га у свим људским делатностима, у свим струкама, где год се на „штреберски начин“ може досађивати другима.



Верност нечему боље се доказује делом него речима, а код „линијаша“ је баш вербализам најупадљивији. Верност се не може доказивати увек истим интензитетом – нису све ситуације подједнако „драматичне“. Линијаш се труди и у „ситним“ приликама да буде гласан. Тако да он губи, уколико га је икад и имао, осећање за разлику између главног и споредног и може крупно да погреша у политици. Он је и досадан, монотон, ван живота, живи приручник. Никада није опуштен, својим иступима пружа пример празног, схематског живота, па одбија људе уместо да их придобија.

## ДЕПРОФЕСИОНАЛИЗАЦИЈА

О две депрофесионализације доста се говори и пише. Прва се односи на професионалне политичке раднике, а друга на универзитетске наставнике.

И једна и друга депрофесионализација су значајне и неминовне. Прва је у вези са што већом демократизацијом политичког одлучивања, друга у вези са што тешњим повезивањем универзитета и шире друштвене заједнице (да се што боље искористи знање које постоји ван универзитета и да универзитетски наставници прођу и кроз непосредније животно искуство).

Ни једна од тих депрофесионализација, по моме мишљењу, још дуго неће бити изведена до краја и питање је да ли ће икада и моћи. Уз потпуно одсуство професионалаца тешко би се одржале потребне кохезије. Може се, међутим, постићи то да нико не буде читавог века професионалац, у обе назначене области.

Када је реч о политичком професионализму, нарочито треба избегавати праксу да млад човек, чим изађе из школске клупе, постане политички руководиоцац и то остане стално. Тешко ће тај „изнутра“ осетити живот! Нема ту поређења са предратним револуционарима! Они су се животу учили у Главњачи, а не у луксузним конференцијским салама!

## УСПЕЛИ САСТАНЦИ

Често се под „успелим“ састанцима подразумевају добро изрежиране представе које су текле тачно према предвиђеном сценарију. Организатор, наравно, у овој „режији“ мора да се прилично потруди. Прво треба саставити репрезентативан списак учесника, већ према предвиђеној теми, тако да сва сазнања буду присутна, да се у хијерархијском смилсу ни о кога не огреша, да буде и одређена борба мишљења (али не у степену који би „минирао“ читав скуп). Ако се позвана лица у већини скупе, то је за организатора већ један значајан поен. Ако сви од којих се то очекује узму реч, ако у тој речи буду информативни, јасни и одређени, то је други бод за организатора. Ако се све изговорено углавном уклапа у унапред написане закључке, при чему се тим закључцима безболно може додати још понека реченица из дискусије, успех је потпун. На примедбу да су закључци доста

уопштени, одговара се да и није био циљ донети овде неке прецизне директиве, учесници су све чули, закључци добро одржавају општи дух дебате – осетивши тај општи дух, сви учесници ће деловати како ваља у својим срединама.

Врло често организатор остане задовољан успешним „састанком“, али од састанка не остане, у ствари, ништа: то је била серија неповезаних монолога (ма колико поједини од њих били иначе садржајни), где је свако причао своје, не слушајући другог. Разиђу се, свако ради по своме као и до тада: састанка као да није ни било.

Додуше и овакви састанци имају неку вредност: бар као извесна манифестација јединства (истини за вољу, више јединства и статус-квоу него у спремности за мењање ствари, али ипак и то може нешто да значи – боље је него деструкција).

Ја овде не иступам као енергични противник саме технике припреме састанака – та техника отприлике и мора таква, или приближно таква да буде, што се тиче спољашње стране ствари. Реч је о томе да и код организатора и код учесника треба да буде више удубљивања у проблеме, да се пажљивије анализира оно што је речено, да се посебан нагласак посвети оперативности која из реченог треба да проистекне, да се закључцима прида већи значај – није битно ни да они буду одмах усвојени, ако са тим усвајањем тешко иде. Боље се још једном састати, али да се дође до сасвим одређених закључака из којих се јасно види зашто је састанак одржан и које, већ од сутра, активности треба даље спроводити.

Све што је речено посебно се односи на разна саветовања и симпозијуме. Они, ипак, не треба да имају само образовни и информативни смисао за учеснике (под условом да учесници заиста прате рад, што увек не бива). Треба да имају и своју поруку.

Из своје праксе навешћу једно успело саветовање, које је овде већ споменуто. То је саветовање о радном и политехничком васпитању и образовању, које је, заједно са више других институција, организовала Комисија Председништва Централног комитета СКС за идејно деловање СК у образовању и науци у доба када сам ја био њен председник. Саветовање је одржано у право време, да не кажем у последњи час – управо се прелазило на реформу основног и средњег усмереног образовања. Сви су били свесни значаја радног и политехничког образовања – то је била и порука Десетог Конгреса СКЈ. Приступи су били врло разнородни: од покушаја да се, фразеолошки, све постојеће прикаже као да је само по себи радно и политехничко, до тенденција да се школовање сведе на физички рад.

Техника припреме саветовања била је, споља посматрано, слична већ описаној. Вођени су, међутим, претходни разговори са групама и појединцима – консултовања су била студиозна, са циљем не да се нађе неки механички компромис него права мера: да буде марксистички тј. да буде у складу са концепцијом свестрано развијене личности, да одговара нашим стварним потребама и могућностима. Саветовање је успело заиста: закључци су били врло употребљиви – на њих се и те како позивало у каснијим дискусијама али у нормативним актима која су уследила ти су закључци нашли своју прву реализацију, а другу и праву у текућој школској пракси која је уследила.

Још је једна мана неких важнијих састанака, саветовања и симпозијума (овде мислим на оне који су садржајно заиста успели): што се после завршеног скупа заборави на систематско ширење њихових порука. Објави се и дистрибуира зборник и то је све! Зборници чаме по библиотекама! А после се прича како о том и том питању код нас ништа није дискутовано ни закључено!

## ХОМО ПОЛИТИКУС

Политичке теорије, нарочито оне са демократски идеалима, полазе од претпоставке да је човек – homo politicus, да му је дакле, политика „у крви“ и да он политичком активношћу остварује битан, одн. веома важан део своје стваралачке личности. Добро је и размишљати и радити под оваквом хипотезом – само тим путем се могу довести народне масе до управљања сопственом судбином.

У детаљима, наравно, ствари могу и другачије изгледати. У ствари, сваки човек има своју политичку компоненту, само је она веома различито развијена код разних људи. Када се ради о непосредној личној користи, заинтересованост достиже максимум. Има и дубоко аполитичних људи. Додуше, и аполитичност је нека политика, објективно она у многоме значи „помоз’ бог чаршију на све четир’ стране“.

Политичка компонента постоји, али и инерција, склоност свакодневном мирном животарењу, ћифтинска опрезност, страх од ризика.

Овде је веома важно навести Титову мисао да револуција није обичан, мирни живот, да се она од тога живота разликује.

Остварити ову мисао како ваља необично је сложен посао, али вреди труда. Колико и како се револуција разликује од обичног, мирног живота? Које и какве промене овакав став уноси у свакодневицу?

Јасно је да не може сваки дан бити испуњен максималном револуционарном ангажованошћу и да није сваки дан погодан за посебна херојска дела. Али ни један дан не би смео да буде пуко таворење, тек да се преживи. Макар размишљање о смислу друштвеног збивања и о свом месту и доприносу у оквиру њега морало би да буде, бар у некој мери, присутно увек.

Пустош тзв. потрошачког друштва крајња је супротност оваквом жељеном животу. Та пустош се шири полако и сигурно и гуши, наизглед безболно, својом површном привлачношћу. Она се уклапа у многе „прихватљиве формулације“, у привиду добробити раднога човека, оне добробити за коју се боримо. Златно теле у кротком самоуправљачком руху, као вук обучен за Врбицу.

## НЕЧИСТОЋА ПОЛИТИКЕ

Када неког политичког активисту разни пуританци почну одвраћати од политичког рада, они често истичу како је политика „по себи“ нечиста, чак прљава работа – груба, непаметна, нелогична.

Подвлаче активисти да је он рођен и способан за нешто више и племенитије. Нека, дакле, напусти ту крволочну арену и нека се посвети стварима духа: у својој струци и ван ње. Нека медитира, иде у позориште, дружи се са „финим“ светом.

Ако се пажљиво анализира политичко биће оваквих саветодаваца онда се, у врло великом броју случајева открива: пре свега, да то политичко биће постоји (да није, дакле, реч ни о каквом стварном неутрализму), а затим и да је то политичко биће супротно бићу онога активисте кога душебрижник обасипа мудрим саветима. Предлажући активисти да се мане политике уопште, он му у ствари саветује да се одрекне политике којом се стварно бави, тј. својих политичких убеђења.

Ако је политика „по себи“ тако безнадно прљава и недостојна да честити људи не треба њоме да се баве онда, према споменутим саветодавцима, испада да судбину отаџбине, свесно треба препустити покварењацима! У ствари, треба инсистирати на томе да се политиком баве сви честити људи, а ових није мало и могу много допринети да прљавштине буде што мање. Уколико се више људи бави политиком, утолико су и веће могућности за депрофесионализацију политике. Уколико је свест о потреби бављења политиком (свих) већа, као и убеђење да бављење политиком не сме бити извор личног богаћења или монопола других врста, утолико ће бити мање оних девијација које погодују фамии о нечистоћи „политике по себи“.

Све то добро знају вуци у јагњећој кожи, „суптилни и префињени“ саветодавци. Борба против политике уопште, само је борба против неке одређене политике. Пошто се то не каже отворено, реч је о лицемерју. Сиђи са власти, згадивши се над пороцима политике, да би је уступио онима који ће пороке само умножити!

## КЛАСИФИКАЦИЈА

Пошто се препоручивало да критике у партијској организацији буду конкретне и да се види свачије место у раду партијске организације, као секретар основне организације наставника, заједно са секретаријатом анализирам рад сваког појединца и извршавам класификацију у пет група и то:

Прва група. То су најистакнутији комунисти који су имали сва могућа задужења на факултету и још их имају, који носе највећи део послова и одговорних функција (као декани и сл.) а и представљају факултет у широј јавности.

Друга група. То су веома активни млађи комунисти који су живо ангажовани, мада још нису достигли пуну зрелост, и с обзиром на своја универзитетска звања још немају довољног утицаја – они су, међутим, на путу да замене ону прву групу.

Трећа група. То су комунисти који не раде богзна шта (најзад задужења ни нема за све), али учествују у дискусијама и приме понеко ad hoc задужење, када се укаже потреба и могућност.

Четврта група. То су чланови који у ствари ништа не раде, а слабо и дискутују, али у чију поузданост, с обзиром на ранију делатност не сумњамо – они су често у некој посебној животној ситуацији (неке нерешености статуса и сл.) која није баш инспиративна за нарочиту активност. Пета група. То су они за које ни по чему није јасно зашто су ту. Неки би, вероватно и сами иступили али им није згодно, да се то не би лоше схватило. Оваквих је, додуше, минимални број.

Ову класификацију пишем по сећању. Знам да је било пет група и да је принцип класификације био углавном овакав – формулације су у детаљима могле бити и нешто друкчије. Класификацију смо тачно илустровали: иза сваке групе стајала су одговарајућа имена и презимена.

Затим смо класификацију изнели на партијски састанак.

Реаговање је било врло бурно. Најпре је дошло до општег смеха, као да смо урадили нешто крајње неспретно, али и детињасто. Затим су почели иступи пуни револта. Бранећи себе или друге, појединци су оспоравали класификацију у детаљима (примајући је тиме у начелу, иако им то, углавном, није било намера). Протествовали су зашто је тај и тај у тој и тој групи, требало би да је у овој и оној. Једна другарица је изјавила да је сасвим задовољна местом у четвртој групи, плашила се да не уђе у пету.

Од те класификације, дакле, није било ништа. Можда је то био мало незграпан, а у сваком случају изненадан гест. Он је, међутим, био носилац истине. Али, што рекао Де Гол: „Када се говори истина, сви се узбуђују“.

Класификацији се може замерити и тенденција ка некој хијерархијској лествици, која као да уводи више и ниже типове, чланове вишег и нижег реда. Међутим, није то била класификација за сва времена. Групе су тако замишљене да се, повећаном активношћу свакако може прелазити из ниже у вишу групу, а испољеном пасивношћу падати наниже.

Нисам за званично увођење оваквих класификација али се мора наћи начина и атмосфере за објективно и отворено расправљање о раду сваког појединца. То треба да буде природан, редован, не кампањски, садржај наших разговора – органски део сваке анализе, ако она уопште заслужује то име.

## СОЦИЈАЛИЗАМ И КОЛЕКТИВИЗАМ

Има схватања по којима су социјализам и колективизам идентични. Док је у претходним друштвеним формацијама цвetaо индивидуализам (а то, по овим схватањима значи да је човек човеку вук), у социјализму, кажу, главно је колектив: човек је остварен ако је добро послужо колективу. Појединац је ништа, а колектив је све. Највише задовољство које је допуштено појединцу потиче од свести да је према колективу ваљано испунио све своје обавезе. Сличан однос, пун самопожртвовања, садашње генерације треба да имају према будућем. Пуна људска срећа, уколико је и уклопљена у неку дефиницију, одлаже се за касније. Не зна се да ли ће, ко, када и каквим декретом прогласити да је време комплетне среће најзад дошло.

Код нас су срећом, преовладала друкчија схватања. Никако не потцењујући проблем будућих поколења (нагон за одржавањем врсте то и не допушта), мисли се и на садашња. Колико год се може, треба и њима обезбедити срећан живот. Ово се најбоље остварује колективним напором, у пуном договору. Однос појединачно–колективно је пример дијалектичког односа, јединства и борбе супротности. Колектива нема без личног доприноса, нити могућности за потпуно људско остварење ван колектива. Човек полази од своје особе и сопствених интереса, али не тако да оштети интерес другог. Социјализму име даје подвучена свест о томе да је човек друштвено биће, да се може остварити само у друштву, да само удруженим људским напором човечанство може достизати своје циљеве. Друштвено је власништво доминантно у социјализму, будући да је приватно доказани узрок неједнакости и експлоатације. Али ово наглашавање друштвености није фетиш, није само себи циљ. Све је то ради човека, не ради апстрактних идеја и идеала.

Ма колико дијалектички, па утолико и чинилац развитка, сукоб друштво–појединац ипак је сукоб и то ће, по нашој скромној прогнози увек и остати. Уносити у тај сукоб што више хуманизма, љубави, братске солидарности, представља, по нашем мишљењу које, наравно, није овде написано први пут (старо је колико и човечанство) најбољу тактику чак и за егоисте. Ноторно је да људи, међутим, нису увек свесни својих правих интереса и да често срљају против себе самих.

Зато људима не треба обећавати брда и долине за будућност, нарочито не за скору. Важно је наглашавати им да све морају сами изборити, а у социјализму постоје услови да та борба не буде „мртав ход“. Живот, ипак, носи и разне непредвиђене непријатности, привремена назадовања, преовладавања мрачних сила и поред свих супротних напора. Такве силе у социјализму имају мање шанси него у претходним друштвеним формацијама, али потпуно без шанси нису ни ту (доказ је Стаљинова ера, па сукоби између социјалистичких држава). Не може се доказати ни да ће човечанство преживети, јер је, поред низа неслућених успеха, припремило све и за своје евентуално самоуништење.

Марксизам је доказао да је тзв. људска природа у многоме историјска категорија. С обзиром на то данас ће мало ко рећи да је човек „по природи“ добар или зао. С друге стране, друштвене промене теку много брже од биолошких – релативно константна биолошка компонента није ни изблиза проучена до краја (питање је може ли то и бити).

Марксистичко инсистирање на историчности друштвеног морала није никакав иморализам. Напротив, марксистичка етика је много разрађенија него што се то чини онима који би желели да је друкчије, па своје жеље мешају са стварношћу. Једнакост међу људима, награђивање према раду уз веома присутну солидарност, братство и пријатељство, култ рада, поштовање човекове личности, све су то норме чврсте као град и веома различите од разних иморализама. Човек као активна, борбена, стваралачка личност, која је и за себе и за друге, која тежи знању, разумевању природе и друштва у циљу што богатијих међуљудских односа у друштву са што мање патње, циљ је јасан и несумњив.

### „ПРОФЕСОРЕ“

У доба када сам био на истакнутим друштвено–политичким функцијама, примећивао сам да ми се поједини професионални политички радници обраћају са једним „професоре“, којим никако нисам био задовољан. Човек то сасвим нормално прима када осећа да се тиме просто изражава негово занимање, или када се томе даје онај призив поштовања, који се обично даје уз назив универзитетског професора. Овде није био по среди ни један ни други случај. Овде је то „професоре“ значило: „Хеј, ти који ниси оно што смо ми, него нешто дошљачко, шепртљанско, ко зна да ли и колико лојално! Немој случајно да уобразиш да си једнак нама, понесен функцијом коју моментално имаш. Све је то привремено, проћи ће то са овим мандатом, а онда си опет само „профа“ дакле оно што си и био“.

Употребљавали су овако наглашену реч „професоре“ у ситуацијама када је, саборачки, требало изражавати блискост (што би се изразило ословљавањем по имену или презимену, већ према дужини познанства) или поштовање према тешком задатку који моментално имам (чему би одговарало ословљавање по функцији).

У доба када се водила жестока политичка борба против неких универзитетских наставника, у којој сам ја, с обзиром на своју функцију, био протагонист, имао сам утисак да понеки у суштини чак ни не разликују много мене од тих професора против којих се борим: „Све су то тамо неки професори, бог те пита шта хоће, никад ту не можеш бити сигуран, стално нешто компликују“.

### ПРИЈЕМИ

Нисам једини који не мари пријеме, нарочито врло велике и свечане. Свако лови нечији поглед, нарочито „нижи“ поглед „виших“. Доживите да вас пријатељи очигледно избегавају, јер неће да губе ту време са вама, када је ово изузетна прилика да обаве неки „гешефт“ са понеким утицајним. Воде се усиљени разговори, без концентрације, са лажним осмесима, а очи само лете лево и десно.

Нарочито је опасно ако дођете сами, не обезбедивши себи поуздано друштво, које вас неће одједном оставити на цедилу. Усамљен човек тамо не бива ни послужен –

послужење се носи само групама. А много се једе на пријемима! Све као узгред и овлаш, али стомак препун. Неки и долазе претежно због тога. Знају и делове сала и просторија у којима се брже дође до „клопе“.

Једном сам се, сам од почетка до краја, осећао тако незгодно да нисам знао шта ћу са собом. Таман видим неко познато лице и махиално кренем ка њему, а онда „укопчам“ да га знам само са телевизије. На крају сам почео ужурбано да прелазим из сале у салу са пословним изгледом, да изгледам као неко ко тражи некога одређеног, или да делујем као орган безбедности, који је ту на радном месту.

Пошто ме нико није служио, ја почнем прилазити непознатим групицама у моменту када их служе. Ја приђем, они ме гледају забезекнуто, ја набодем ћевапчић и – одем до друге групице. Баш ми се јело и баш сам се заинатио!

## НА ТРАЦИ

Фото и телевизијски сниматељи знају који од друштвено-политичких и других јавних радника су „на траци“: који су „текући“, добро се „котирају“, имајући моћ и утицај, „добро стоје“ код појединих важних личности. Док не добију посредно или непосредно, неке друге „сигнале“ и упутства, они врло систематски прате ове „срећнике“, одржавају их на тој текућој траци, чији су они, уосталом, такође важни градитељи. На ширим скуповима, где има људи „са траке“ ви лепо, визуелно, крајње убедљиво бивате сведоком грчевитог трагања представника система информисања, посебно фоторепортера, за овом изабраном елитом. Они систематски прелећу погледом сва лица. Личности које им нису интересантне имају тако прилике да ту своју „неинтересантност“ врло конкретно доживе: то је онај летимични, хладни регистраторски поглед фоторепортера, који се на њима кратко задржи. Ако оваква обична персона, која није са спискова „познатих“ случајно седи до особе која овом клубу припада, онда ће видети како фоторепортер бира углове како би важну личност што боље обухватио, а ону неважну што боље искоренио са снимка. Не сме ни случајно бити захваћена. Ако ипак седи између два изабраника, онда ће се радије прекинути филм него да се онај јадо „изађе на телевизији“.

Ако се из било којих разлога почнете мање појављивати у штампи и на телевизији, одмах се пита шта је то с вама. Брзо наилазите на препреке. Многи сервилци који су се клањали до земље, сада вам хладно климну обрвом, или ни то.

Ако је неко заиста „зглајзао“, онда се дешава и следеће:

Док је био „на власти“, он је долазио у сукоб са појединим личностима и то спроводећи политички курс који је постојао. Те личности су поднеле због тога одређене негативне последице. Курс у оквиру кога су ове последице настале, стално се међутим, пооштрава. Руководилац о коме је реч управо је и смењен због преблагосудног курса. Ништа зато, они који су у току тог недовољно оштрог курса ипак изашли на тапет, сада се јављају – са захтевом за рехабилитацију. Кажу: „Нас је „гањао“ тај и тај. Он је „зглајзао“, дакле нас треба вратити у „старо стање“.



Ако им ви кажете, прихватајући на тренутак њихову логику (која се своди на личност и однос снага): „Јесте, али против вас је био тај и тај, који је још на вишем месту од овога о коме говорите, и који није смењен“, они одговоре: „Он није био добро информисан, овај га је лоше информисао“. Нису довољно свесни тога да, када подвлаче да неко ко је на врло одговорном положају није био добро информисан, говоре нешто што овоме није баш пријатно. Човек на таквом месту дужан је да буде добро информисан. Ако то није, значи да није добро вршио своју дужност. Наравно, у највећем броју случајева његова је информисаност сасвим добра, а политикантске душе не презају ни од каквог софизма и „праве се луде“ на све постојеће начине.

„Видео сам те на телевизији“ – то се каже са благим осмехом и „климоглавом“. Не спомиње се садржај емисије, ни ваше место у њој. Каже вам се, уствари: „Још си фактор, још си на траци, баш је то лепо. Помисли каткад и на мене, можда ћемо устребати један другом“. Ви наизглед немарно потврдите, а мило вам у души: све је, дакле, још увек у најбољем реду.

### РАСКОРАК

Биће да је извештан раскорак између декларисаног и обећаног с једне и остварљивог с друге стране, чак и потребан. Тако уз велику буку око потребних, обећаних „крупних успеха“ бива могуће бар очувати постојеће, без те буке би се то постојеће можда почело осипати!

То је као што су пре у војсци терали војнике да „праве“ своје сламњаче тако да буду као кутија од шибица. Овај идеал се не остварује, али су сламњаче много боље него без онакве директиве: без ње би то биле непроходне урвине.

### ВАЖАН ЧЛАН

Када је један доцент поново приман у Партију, скретана му је пажња на поједине његове „пропусте и недостатке“ на пример да дуго не говори са појединим људима итд. На то он каже: „Примили ви мене или не, ја с тим човеком нећу проговорити. Ја сам такав – ко мене каменом, ја њега стеном. Али никада не потежем први“. Примљен је, као и његови услови.

Такав је, дакле, и ту нема помоћи ни излаза. Генетски је, дакле, такав (егоцентричан и ултимативан), па човечанству не остаје ништа друго него да следује његовим стопама, прихвата његове услове и, уопште, у свему му излази у сусрет.

## ИМАТИ ИДЕЈЕ У ГЛАВИ

У политичком животу стална је опасност преовладавања рутинског односа према послу. Постоје тенденције да се, уместо стварног проучавања политичке ситуације и уместо живог, људског контакта са радним људима све замени фабриковањем формулација, реферата, извештаја, закључака, где маказе имају главну реч, где се из различитих текстова склапа неки завршни који представља некакву механичку равнотежу свих својих саставница. Упоредо са оваквом праксом ствара се стереотипан политички речник, по коме се препознају и везују уходани рутинери. Чим нека почне да мисли и својом главом, да се служи својим, оригиналнијим речником, одмах постаје некако сумњив окорелим бирократама, без обзира на то што овај не одступа „од линије“ него напротив, труди се да „линију“ заиста разради, продуби, повеже је што животворније са стварношћу. Такав може бити проглашен и за неког екстремисту, а у сваком случају за некога ко покушава да води „своју политику“.

У некој Чеховљевој новели неки пандур грешком притвори чупавог ђакона, пошто му се од њега учинило да је један од, такође чупавих, бунтовника–револуционара. Извињавајући се после тога он му каже: „Опростите, оче ђакона, учинило ми се да имате идеје у глави“.

И, опет у Чеховљевој новели, један пијани и скроз пропали глумац дошао на гроб глумца који га је својевремено навратио да се посвети глуми и грди га гласно због тога. Описује жалосно стање у коме се налази, па међу главне симптоме своје потпуне пропасти ставља чињеницу да су му у глави – слободоумне мисли.

## ВЕЛИКО СМЕЈАЊЕ

Државници и други јавни радници приликом међународних и других сусрета великог публицитета, приказују највеће могуће расположење. Није лако то силно смејање, све у стилу „баш нам је мило што смо се видели“, нарочито када то у суштини није тачно. За понеке је чудо како успевају да трајно задрже онај широки осмејак, када се виде сви зуби (то не може свако, некеме се не виде зуби ма колико се он трудио, сем када се, врло неприродно, сав искези). Овом великом смејању не подлежу, међутим, сви. Има их који ту знају праву меру. Сигурно је да ведрина доприноси успешности разговора, али неће бити да је то случај и са оном намештенom ведрином у „великом смејању“ која још више потенцира недостатак стварно искрених осећања.

## АДМИНИСТРАТИВНИ ПЕРИОД

Под „административним периодом“ многи подразумевају период од Ослобођења до нашег раскида са Стаљином и, нешто даље, до Шестог Конгреса СКЈ. При томе се

одбацује све што је у том периоду рађено, као стаљинистичка заблуда од које смо се после отрезнили. „Административни период“ је за њих неприхватљив компактно, у целини. При томе заборављају на крупне револуционарне тековине извојеване баш у овоме периоду. Овакав „заборав“ није случајан. Реч је баш о тим главним тековинама. Баш њих би, у ствари, по некима требало заборавити.

Никако ми не прикривамо да је било стаљинистичких заблуда. Било их је, и све смо их набројали. „Административни период“ је, међутим, био неко нужно зло, неминовно додуше, али зло ипак. Методе су биле онакве какве су могле бити. То је био период великог радног ентузијазма, социјалистичке колективизације, аграрне реформе, победе над контрареволуцијом, интензивне изградње и обезбеђења темеља данашњем самоуправном социјализму.

### НЕДОСТАТАК ДОКАЗА

У једном од својих излагања у оквиру борбе за ставове Писма Извршног бироа Председништва Централног комитета СКЈ и Председника СКЈ друга Тита, рекао сам, додуше у једном ширем контексту, да има таквих који важе чистим само услед недостатка доказа. Штампа је извадила ову реченицу из контекста, чиме је она предимензионирана. Замерено ми је на овој реченици! Примео сам замерку, јер човек треба тако да говори, да га чак ни вађење из контекста не може изопачити. То није лако, понекад није ни могуће, али се треба трудити.

Ја сам мислио на оне о којима „читав свет“ говори да нису чисти, где постоје многе индиције у вези са начином живота и са јавно манифестованом „животној филозофијом“, при чему јурidичких доказа ипак нема. Не било примењено, подсећају на оне велике мафијашке (као Ал Капоне) за које се сигурно зна да су кривци за стотине изгубљених живота, а одлеже тек понеки месец због прикривања пореза.

Ипак, ако се говори онако како сам ја рекао, и то у једном изоштреном виду, то може да делује против оног толико важног људског и правног принципа по коме је свако невин док се не докаже супротно, а не свако крив док сам не докаже своју невиност.

### БЕЗОБЗИРНА КРИТИКА СВЕГА ПОСТОЈЕЋЕГ

Ова крилатица, узета из једног писма младог Маркса Ругеу, која се односила на стање у тадашњој Немачкој (прва половина XIX века) послужила је, ако што се зна, као једна од кључних крилатица нашим „новолевичарима“. Испало је да оштрица нашег марксизма треба да буде окренута пре свега институцијама нашег самоуправног друштва.

О овој нашој опозиционој групацији доста је писано. Штошта сам на ову тему објавио и ја. Како сам, у доба најжешће борбе, био секретар Универзитетског комитета СК Београда био сам, у приличном временском периоду, у самом центру свих тих збивања. Имам

довољно успомена и података да бих о овој проблематици могао написати посебну књигу. Уздржавам се од тога, јер ми се чини да је временска дистанца, неопходна за сређено и систематско писање, још увек веома мала. Као секретар Универзитетског комитета вршио сам своју дужност, не првенствено са гледишта партијске дисциплине, него и са личним убеђењем. И једно и друго. У томе личном убеђењу није било ничега личног у смислу посебних мотивација. Ништа нисам „досољавао“, имајући при томе неке евентуалне додатне разлоге.

Оно што се у једном ширем смислу ипак може назвати личним, али што као такво није злоупотребљено, него само било присутно као један од чинилаца који доприносе постојаности у ставовима, јесте моја одбојност према ма каквој претераности, априорној нетолеранцији, проглашавању за глупака и неписменог свакога ко се са нама не слаже, бучном кикоту намењеном сваком трезвенијем и мирнијем реаговању, сасвим емотивном приступу проблемима који захтевају најстриктнију студиозност, ирационализму који треба да замени озбиљну анализу, неспособности да се види целина ствари (него само црна боја, још једном црним префарбана).

Ове су се особине посебно запажале код млађих следбеника, чије непрекидно изазивачко понашање је и било непосредни повод за контраакцију која је следовала.

Једна интелектуална надменост, својеврсни духовни елитизам, врло запажена код ове групације чудно је одударала од сталног позивања на Маркса. Јесте да је Маркс био врхунски интелектуалац и да је његово дело круна једне значајне интелектуалне традиције, али је чињеница и то да је основна порука Марксова намењена радничкој класи којој интелектуални елитизам никако не може бити својствен, по природи ствари. Сигурно је да је и Маркс употребљавао сву своју мисаону оштрину у побијању супротних гледишта, али је сигурно и то да би мање био привлачан радничкој класи да је уживање у сопственој духовној супериорности било битна одредница његовог карактера.

### ПРЕКО ПРЕЧЕ, НАОКОЛО БЛИЖЕ

Код неких „новолевичара“ који су се декларисали као марксисте (говорим о нашим, југословенским новолевичарима) испољавала се тенденција, коју нису исказивали са пуном отвореношћу, да до Маркса и марксизма дођу некаквим директним контактом са Марксовом мишљу, на тај начин што би се одбацило свако посредништво, а нарочито посредништво овога нашег, југословенског самоуправног друштва до кога се дошло победом НОВ и ПОЈ. Да се некако обиђу партизани и чињеница да је марксизам баш са њима, партизанима већ дошао код нас. Да се ствари дакле тако посматрају, као да почињемо испочетка: ту је Маркс, ту смо ми, па да видимо шта Маркс каже, управо нама.

Овакви ставови имају премису да су Маркс и његово дело општечовечанског значаја и својина човечанства. Утолико пре сваки човек има право на тај контакт. Ту везу нико не може приватизовати у томе смислу да је само он или првенствено он овлашћен да преноси марксизам другима.

Све је то лепо, али баш марксизам захтева историчност и искуственост. Свака је истина сасвим конкретна. За контакт са Марксом мора се бити дубоко уроњеним у сопствену средину. А ова не би, без НОВ и ПОЈ ни постојала као таква – велики успеси Револуције, до којих се дошло исправном применом марксизма utkани су у сваку пору друштвеног живота. Свуда на њих наилазимо, и на њихове креаторе и инспираторе.

Реч је о опозиционарству и тешкој одбојности према „званичном“ социјализму, као и његовим истакнутим представницима. Зажмурићемо, јер их не волимо ни видети, а онда умирити савест обраћањем директно Марксу. Маркс, међутим, такве посете не прима и не воли да му се и прилази као тотему – он упућује на конкретну праксу.

### ИЛИ ДОБРО ИЛИ ЛОШЕ

Последњих година међу разним надобудним „даваоцима изјава“ све чешће се чују мисли овога типа: „Ја не делим музику на класичну и модерну, него на добру или лошу“, „Постоји само добра или лоша музика“, „Или је нешто наука или није наука“ итд.

Овакве изјаве чине се њиховим ауторима смелим, оригиналним, дубоким, које погађају срж ствари, енергично разбијају непотребне заблуде. Сличну оцену овим изјавама дају и њихови обожаваоци и сви они (није их мали број) који су спремни на сваку непромишљеност и брзоплетост.

Није, међутим, потребна нека нарочита мудрост па да се увиди да су изјаве наведеног типа најчешће – обична глупост. Чак када би било тачно да постоји само добра или лоша музика, када је реч о квалитету, по чему се она не би могла делити и на разне друге начине, који имају свога смисла. Није, додуше, лако разграничити „класичну“ од „модерне“ али се, глобално узев, може учинити и то, поготову ако се узму у обзир и неке детаљније поделе. Па и у погледу квалитета – постоји континуум вредности између доброг и лошег, да не говоримо о субјективности појмова „добро“ и „лоше“ (на крају крајева, аутори споменутих изјава своју субјективност не крију). Нека би и била могућа подела на „добро“ и „лоше“ тада би неминовно, у оквиру доброг и лошег постојале опет многе градације. И поред неупоредивих елемената, ипак је ваљда боља музика једног Бетовена коју интерпретирају врхунски репродуктивни уметници од музике текућих забављача, иако и ова може бити допадљива, оригинална и спадати у „добру“ музику у ширем смислу.

Ако неко нема смисла за нијансе, или ако не жели да се потруди да их изрази, иако их осећа, онда он нема права да од свога личног недостатка прави опште правило, па да се још поноси тиме и претендује на неконвенционалност и неконформизам.

### НЕ ЗБОГ ОВОГА, НЕГО ЗБОГ ОНОГА

У „текућем жаргону“, нарочито у политичким дискусијама, често се чује овакав реченички склоп: „не чинимо то због А, него због Б“, „Није важно А, него је важно Б“, итд.

при чему се из контекста не види довољно јасно да ли је А само мање важно него Б (а важно такође), или је А не само неважно, него и непожељно. Оваква недореченост изазива разне конфузије у тумачењу и омогућава злоупотребе. Каже се, рецимо: „Није наш циљ борба против непријатеља нашег развитка, него желимо да изградимо самоуправно социјалистичко друштво“. Ту се мисли на то да је тзв. позитивни програм, тј. бољи и срећнији живот за све наше радне људе наш основни циљ, суштина свих наших стремљења, при чему је и борба против непријатеља неопходна, ако за њу постоји истинска потреба (а у стварном животу, нажалост, та се потреба стално јавља). Иначе, борба против непријатеља није сама себи сврха. Поготову је не треба схватити тако да се на позитиван програм сасвим заборави: борба за позитиван програм је, у ствари, начелно говорећи, и најефикаснија борба против непријатеља, нарочито у смислу превентиве. Ипак, дешавају се ситуације у којима непријатељ тако ојача да је неопходно против њега концентрисати све снаге – позитивни програм сам по себи привремено прелази у задњи план. Ни тада, међутим, на њега не треба заборавити – треба користити сваку могућност да и он буде присутан и чинити све да се што пре пређе на његово оптимално остваривање.

Многи су, међутим, склони да цитирану реченицу схвате тако да уопште никаква борба против непријатеља није потребна, па чак да са непријатељем треба склопити савез, а сам појам „непријатељ“ да се избрише. Међу онима који су склони оваквом искривљавању не налазе се само злонамерни, него и приличан број наивних, необавештених, површних.

Често се двосмисленост лако може избећи, убацивањем једне једине речце: „само“. Боље речено, реч је о враћању тога „само“ на оно место које му припада, а са кога је неоправдано истиснуто. Рецимо, треба рећи: „Не бавимо се спортом само из личног задовољства, него и због здравља, чак првенствено због њега“, а не: „Не бавимо се спортом из личног задовољства, него због здравља“. У другој варијанти вредносни став у односу на лично задовољство приликом бављења спортом сасвим је одсутан, могло би се чак помислити да је то лично задовољство непотребно па и штетно што, наравно, никако није случај. Ако би се рекло: „Не бавимо се спортом само из личног задовољства, него и због здравља“ (уз изостављање речи „чак првенствено због њега“), лично задовољство и здравље стављени су у равноправан положај, без давања првенства једном или другом. У животу, неки се баве спортом само из личног задовољства, не мислећи при томе о здрављу, па се дешава да здрављу чак и нашкоде, спортском неумереношћу. Други мисле само на здравље, а лично задовољство је у другом плану или га чак и нема – свест о користи по здравље даје једну самодисциплину, па се упражњава оно што и није баш пријатно, али што ће омогућити дужи и плоднији живот. У целини посматрано, присутне су обе компоненте – код већине оних који се спортом баве. Формулација без „чак првенствено због њега“ представља једну глобалну чињеницу, тачну, без упуштања у нијансе.

Не залажемо се овде за неку цепидлачку чистоћу у излагању која би нас паралисала и многим оградама и квантифакторима учинила излагање преопрезним и заморним. Уочене непрецизности, чини нам се, сувише су честе и заиста доводе до неспоразума. Ако се каже (дајмо још један пример): „Нису важни облици рада него садржај“, није мали број оних који ће одбацити било какве облике рада а тиме и сам рад, одн. његов садржај. Треба

једноставно рећи тачно шта се мисли: садржај је важан пре свега, но он се мора сместити у неки облик – не треба бескрајно расправљати само о облику, али неки облик треба изабрати, па макар га убрзо мењали, ако није добар. Форма и садржај нису изоловани, неповезани, независни – једно без другог не може.

### ТЕК ПРЕДСТОЈИ ПРАВИ ПОСАО

Ова парола почела се употребљавати у релативно скорије време, са исправном мотивацијом да спречи претерано одушевљење почетним успехом, спавање на ловорикама. У односу на одређене, јасно дефинисане задатке везане за временске рокове и изводљиве у њима, ова реченица има свој пуни смисао. Али, када је реч, рецимо, о самоуправљању (а њега, вероватно, никада неће бити довољно) увек ће у неку руку важити ово „да прави посао тек предстоји“. Када око крупних, вечних послова и тенденција стално понављамо горњу крилатицу, некако обезвређујемо све што је урађено, као да је главни циљ – стална напетост. Напетости увек мора бити, али не као саме себи циљ.

### ПОШТАПАЛИЦЕ

Све поштапалице које се у текућем говору јављају (изгледа, нажалост, све чешће и у све већем броју) нису само последица духовне лењости или сиромаштва речника. Оне често служе као нека дистанца, да се онај ко их употребљава сувише не обавезе. У последње време јако се шири узречица „да тако кажем“. Не претендујем, значи, на тачну формулацију. Ако је погођена, тим боље по мене. Ако је погрешна, нисам крив, сâм сам се оградио. Нисам мислио баш тако, него тако некако.

Сличну улогу једно време је имао глагол „сагледавати“, а поред њега „превазилазити“. Знали су да се појаве и у тандему. „Проблеми се сагледавају и превазилазе“. Једино се не спомиње решавање проблема, ни ма шта што би могло испасти тешко, мукотрпно. „Превазилажење“ не садржи у себи и технику превазилажења. Најбоље је ако се ствари превазиђу саме по себи. „Треба сагледати проблеме“. Не каже се шта после тога сагледавања треба чинити. Најрадије ништа.

И поштапалица „рекао бих“, има исти призивок. Рекао бих, али нисам рекао.

### САМОКРИТИЧНОСТ

Самокритичност није биљка, како то понеко каже, која нарочито добро успева на нашој географској ширини. Па ни међу универзитетским наставницима, иако би неко можда очекивао супротно, с обзиром на интелектуални ниво високих стручњака.

Строго говорећи, у души својој, људи не воле да им се упути никаква примедба на њихов рад, ама баш никаква, ни она најмања могућа. Нико то ни не може волети, бити тиме одушевљен, па макар говорио како га веома радује. Чак ако је реч о објективном и истинољубивом човеку, и он би више волео да није ништа погрешно, да је посао урадио савршено, у ком случају ни примедбе не би било. Објективан човек ће „прогутати кнедлу“, а онда захвалити на оправданој примедби: када већ није било среће да се ствар обави без грешке, боље је грешку уочити, него је не приметити – добијена је значајна поука за будући рад.

Код необјективних људи и најмања примедба изазива буру ирационалног беса. Сви су криви само не он сâм, починилац грешке! Долази до необузданог позивања на заслуге из прошлости, иако њих нико није оспоравао, иако чак дата примедба није значила никакву претњу санкцијама. Код неких старијих чланова СК долазило је до такве наопаке идентификације сопствене личности са СК да су сваку (оправдану иначе) критику сопствене личности доживљавали као антикомунизам и контрареволуцију, односно бар тврдили да тако ствари доживљавају. Одмах се постављало питање ко је тај ко је исказао критику, какве су његове заслуге, ко га подржава, ко иза њега стоји од истакнутих личности. Уз то би критиковани подвлачио ко од моћних стоји иза њега самог. О свему, сем о учињеној примедби и њеној истинитости!

Било их је који су потребну реформу Универзитета схватили као нешто у оквиру чега они треба за исти или мањи рад да добију знатно већа средства, при чему неће да се потруде ни толико да назначе ко је тај ко та средства треба да додели. Само се спомињала реч „друштво“, у најглобалнијем могућем смислу. Неко је добро рекао да се реформа доживљавала „као рат на Блиском Истоку“ – нешто што је озбиљно и опасно али што, надамо се, нас неће захватити.

Многи су били сасвим неспремни на чињеницу да је дошло време, и то не само код нас, да се свако, па и врхунски стручњаци, почну мало припитивати о друштвеној релеванцији свога рада. Додуше, нису били навикнути на то. Радиле су онако како су их њихови учитељи упутили, давали су и сами допринос у назначеном смеру. Дошли су у доба када неке битније преквалификације нису лаке, а често нису ни могуће. Уместо да, свесни свега тога, изложе читаву ситуацију онакву каква она јесте, па да се онда потражи заједничко решење, избацивали су ураган погрда на свакога ко их само такне.

Самокритика не сме да буде обавеза на самооптуживање. Она се неће увести на специјалним састанцима за „критику и самокритику“, где ће се, „самокритички“ износити како се бацио опушак у ходнику, а неће споменути сопствено заостајање у научном раду које, иначе, просто боде очи. Самокритичност свако треба да развија, пре свега, у себи самом, у својој личној конфронтацији са сопственом савешћу. Њом треба да буду прожети (али онолико колико треба) сви јавни иступи и анализе. Ни више него што треба (то је обично посипање пепелом које моли помиловање), а ни мање него што одговара стварној ситуацији. Никако не у стилу: „Ко ради тај и греша“, или: „Све је у реду, сем неких пропуста и недостатака“.



## ДРЖ'ТЕ ЛОПОВА!

У разним дискусијама о стању у уметности, науци, стваралаштву било које врсте, често се чује реч „медиокритет“. Против „медиокритетства“ се изричу врло оштре осуде и тиме се исказује велика брига за врхунски квалитет.

Некако се подразумева да они који носе заставу такве борбе, сâми нису медиокритети. Рекло би се да онај ко изгара за највише квалитете, ко се тако страшно за њих бори и сâм поседује такве квалитете и то у великој мери. Није уобичајено да људи у овој врсти расправе нападају себи сличне. Тако борци против „медиокритетства“ посредно дижу свој сопствени реноме. Тешко је претпоставити да би медиокритети унели толико жара у борбу против медиокритетства!

А управо се то дешава, и то чешће него што би се рекло на први поглед. То је она логика: „држ`те лопова!“. Када се мало приберете у читавој тој галами, па поближе погледате које су резултате постигли најгласнији у кампањи, ви се изненадите колико је то скромно, ништавно понекад.

И понеки веома „гласовити“, „општепризнати“ аутори предњаче у хајци на медиокритете. Ако и њих погледате прецизније, ослободивши се оних већ овешталих, ласкавих епитета који их прате, видећете не ретко да се иза фасаде површних похвала крије неки будући Матија Бан. Видећете да те ауторе у ствари нико не чита, сем уског круга оних који им пишу хвалоспеве. Различити су путеви који су их довели до спољашњег, варљивог признања. Њихово дело живеће, међутим, онолико колико живе они сами, или, по инерцији, још неко време, све док се неко не сети да викне: „Краљ је гô!“.

О медиокритетству има смисла говорити када се неко, средствима која нису за похвалу, домогне позиције више него што одговара његовим квалитетима и заслугама. Али и тада се дискусија не мора ослањати на ову увредљиву реч: „медиокритет“. Просто се може објаснити о чему се ради, како ми то управо сада, ево, учинисмо.

Реч „медиокритет“, некако, није за ширу употребу у једном демократском друштву. Јер већина људи је, признајмо то, ипак, осредњих квалитета, поготову ако се врши поређење са генијима људског рода. Демократији, нарочито у самоуправном социјализму, није пак циљ да подвлачи ту осредњост него, напротив, да се од свакога извуче што је више могуће, да свако оптимално развије своје способности, да свако тежи врхунцу, своме врхунцу. Како ће се подржавати та борба ако се осредњост осуди и прокуне на један најуниверзалнији начин?

## ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ

Реч „интелектуалац“ употребљава се у бар два основна смисла. У најчешћој употреби, то је свако ко је завршио факултет (уз изванредан попуст, високу школу, уз још већи попуст и средњу). У другом смислу реч се употребљава тако да се може рећи и за неког

угледног научника да, ипак, није интелектуалац, иако је у једном ужем интелектуалном домену постигао видне успехе. У оквиру овога другога смисла рећи ће се да је интелектуалац и понеко ко нема никаквог систематског школског образовања.

Интелектуалац у овом другом смислу одликује се ширином погледа, солидним знањима и ван своје уже струке, логичним умовањем, равнотежом разума и емоција, умећем да разликује главно од споредног, такозваном „емотивном интелигенцијом“ у смислу схватања финеса у међуљудским односима, разумевањем основних друштвених кретања и тренутка у коме се налазимо, толеранцијом у дискусији. Заступање оваквог интелектуализма није никакав елитизам! Сви треба да теже да постану интелектуалци у овоме смислу, иако то неће свакоме поћи за руком. Ови интелектуалци нису предодређени да владају него да носе, како је рекао Ајнштајн, огледало пред лицем људске глупости и злобе.

### ГРАНИЦА СЛОБОДЕ

У сваком друштву, па и оном у којем су политичке слободе најразвијеније, ипак тим слободама постоје и неке границе. Када оспоравање пређе те границе, постојеће друштво у својој самоодбрани користи и репресивне мере. Наравно, у мање слободним друштвима репресивне мере постоје и као превентива.

Како дефинисати границе о којима је реч, будући да оне, из епохе у епоху, од народа до народа, од друштва до друштва, варирају? Може се рећи да друштво не толерише оне активности које оспоравају његову суштину, принципе на основу којих оно једино и може функционисати као такво, при чему оспоравање није само теоријско, него има и своју практичну компоненту – речи и дела нису у нескладу.

Али како, у политичком животу, разграничити реч и дела? Врло често је сама реч, убојита и сугестивна, изговорена на подесном месту и у погодном време, веома делатног карактера – она може тако узбудити духове да дође до спонтаних ломова. Макар ова реч и не била речена у склопу неке организоване завереничке активности.

Услед ове двосмислености појмова „реч“ и „дело“ настају многи неспоразуми у теорији и пракси. Као друштва са нарочитом слободом у овоме смислу рачунају се она која саму реч, ако она није у склопу систематске завере, не сматрају делом и допуштају најтеже нападе на себе, само ако су ти напади сведени на чисто вербалну сферу. Ако опстојавају и даље, и поред таквих напада, значи да су веома утемељена и витална.

На сваки начин, крајњу слободу, укључујући и организовану завереничку делатност на свом обарању, не допушта ни једно друштво. Ако таква делатност успе и друштво буде оборено, то значи да није било довољно јако да се одупре, а не да је, из слободарских разлога, сматрало и овакву делатност дозвољеном.

## ДАТО ИЛИ ОТЕТО

Када се погледа читава наша научна, књижевна, уметничка уопште итд. продукција после Ослобођења, онда се заиста јасно види да је код нас била једна изузетна слобода стваралаштва, што је добро, а и логично, с обзиром на општи смер развитака, циљеве социјалистичког самоуправљања. Па ипак, било је, чешће него што је то морало бити, атмосфера и ситуација у којима као да није било довољно јасно да ли је та слобода „намерно дата“, или је „отета“ од самих стваралаца, при чему друштво није имало намеру да је такву и толику дâ, него је „пустило у контроли“. У ствари, она је „намерно дата“ јер проистиче из суштине друштва које имамо и развијамо у правцу све веће слободе. Подразумева се а и подвлачи (претежно у кризним ситуацијама) да ограничење слободе долази у обзир само при грубим насртајима (на тековине Револуције и самоуправног социјализма) чија је политички зла намера у контрареволуционарном смислу јасна и доказива. Када у оваквим случајевима дође до друштвене интервенције, дође упоредо до изражаја и конзервативни дух појединаца: замера се што се није и пре интервенисало и тиме се доводи у питање и много тога вредног (што, уосталом, ни овога пута званично није било оспорено), из ближе прошлости. Тако конзервативци помуте критеријум: учине да не буде јасно да ли су се нека дела појавила благодарећи либералистичкој небудности, или своме тадашњем и садашњем „уклапању“ у наше схватање слободе стваралаштва.

## ПОВОДОМ ДРУШТВЕНЕ КРИТИКЕ УМЕТНОСТИ

Предраг Матвејевић је разматрао недефинисаност друштвене критике у нас, мислећи пре свега на друштвену критику умености. Све се креће између крајности ждановизма и грађанског либерализма. Није је лако ни дефинисати. Матвејевић је (и не само он) цитирао Луначарског који је говорио о неприхватљивости само онога што се јавља као директни позив на друштвену деструкцију.

Раније сам се носио мишљу да је свака права уметност и дубоко човечна. Данас на то гледам већ нешто скептичније.

Па ипак, ако марксизам носи једну етику, а носи је и те како, онда свакако марксистичка друштвена критика бар то може да каже о уметничком делу – да ли, колико, како доприноси визији човека из тог марксистичког етичког угла. Сигурно је да ова критика може да укаже, где год да је то засновано на чињеницама и на друштвену условљеност датог дела и на слику друштва која је тим делом дата, ако је има. Таква критика тешко би могла бити „тотална“, тј. обухватити и специфично уметнички феномен.

Она не би смела да види идеал у „пребацивању норме уз хармонику“. Има наизглед мрачних ствари које, у једном дубљем смислу, постижу против-ефекат - побуђују виталност, а не деструкцију. Али има и толико тамних порука, да никаквог излаза нема, а да је уметничка вредност ипак ту.

## ЈЕЛОВНИК МЕНЗЕ

Као студент хранио сам се понекад у студентској мензи, нарочито када „утањим“ са новцем. Били су уобичајили да сваки дан дају смо једно јело. Седам дана – седам јела, па онда испочетка.

Ми се на томе побунимо и затражимо да се уведе јеловник, да можемо да бирамо. Управа мензе изађе нам у сусрет. Сваки дан смо имали по четири јела на избор, али јеловник је био увек исти. Тако смо уместо седам, имали четири јела недељно, плус илузију да нешто сами одлучујемо.

Оваква извртања могућа су и у самоуправљању. Неко ће рећи: „Важно је да се ми при томе добро осећамо“. Да, али још боље бисмо се осећали када бисмо могли да бирамо између два пута по седам јела. Иначе, ова досетка управе има и својих добрих страна: неко толико воли пасуљ да ће га јести свих седам дана, што не би могао ако се он кува само једном недељно. И тако даље.

## УМЕТНОСТ И ПОЛИТИКА

Известан сукоб између њих трајаће вероватно докле год и уметност и политика постоје. Увек ће неко дело више или мање доприносити или не доприносити никако, или се супротстављати ономе што политички тренутак тражи. А и по Крлежи могу и веома тенденциозна дела да буду високе уметничке вредности, ако је уметник надарен, а ова тенденција са њим срасла органски, постала део његовог бића.

Ако таква дела могу да постоје, политички људи лако долазе до искушења да их поручују, у прагматичне сврхе. Међутим, инспирација се не може поручити – ако је има, доћи ће и без поручбине.

## КАРИЈЕРИСТА

Десило ми се, до сада једини пут у животу, да сведочим у бракоразводном спору једног свог пријатеља. На суђењу, одговорио сам на питања и говорио оно што сам желео, а судија је моје речи „преводио“ записничарки – дактилографкињи на службени језик. Многа финеса је ту упрошћена или, просто ишчезла. Пошто основна сврха мог сведочења није битно трпела од ових упрошћења, нисам интервенисао, сем у једном случају. Ту је ствар била у следећем:

Вероватно је за мога пријатеља било речено да је каријериста (када је супротна страна описивала његов „људски лик“). Моје сведочење требало је да оповргне ову оцену. Желео сам да покажем да он не само да није био каријериста (дакле, не неко ко се гура преко реда и граби положаје и синекуре), него чак није користио ни све оно што му је

редовно, као радном човеку следовало. Дуго је са супругом био без стана, али се чак није ни пријавио у својој установи да би био стављен на ранг листу, него је купио стан из сопствених средстава и не упуштајући се у то да ли би имао изгледа или не – а извесног, па и озбиљног изгледа би свакако имао. Ово сам све објаснио трудећи се да будем прецизан и добро објасним сваку нијансу.

Читаву моју причу судија је „превео“ једном једином реченицом: „Пошто није био каријериста, није добио стан преко установе“. Тиме ми је, из чиста мира, импутиран најгенералнији став да преко установе стан могу добити само каријеристи.

Толико рђаво, наравно, ја о људима не мислим. А „превод“ је требало да гласи: „Не само да није био каријериста, него није преко установе тражио ни стан, на који је имао право“.

С друге стране, можемо разумети и судију. Јесте да ово представља флагрантан пример искривљавања смисла текста, чега у штампи и обичном животу има и више него на суду, али нису ретки ни случајеви да каријеристи „вештоћом“ или чак на силу долазе незаслужено до луксузних станова. Ово је, можда, судију болело толико да је букнуло из њега без обзира на дати контекст.

## РЕАКЦИЈА

У периоду непосредно после Ослобођења у честој употреби је била реч „реакција“, и следствено њој, „реакционари“. Да видимо шта се подразумевало под тим речима и како у том погледу стоји данас, када је та реч мање, одн. никако у употреби.

Не треба ни сумњати да су овим термином били обухваћени усташе, четници, љотићевци и сл., дакле они који су се непосредно борили у табору контрареволуције. Па ипак, реч се у текућем говору није толико на њих односила. Јасно је свакоме да су то архиреакционари, али су они радије називани ратним злочинцима уз, наравно, тачно одређене групације којој су припадали. Под реакцијом су се више подразумевале оне друштвене групације и појединци који су имали опозициони став у односу на политику Народног фронта, уздајући се у Запад, и каткад, тражећи са Западом и одређене везе, а да нису били у току рата директно у непријатељском логору. Ту су спадали, рецимо „гроловци“, дакле они који су подржавали политику Милана Грола док је овај био још политички активан.

„Реакција“ није представљала хомоген друштвени слој, али је јасно да је највећи део припадао „развлашћеним“, оним који су победом Револуције изгубили богатства и високе положаје. То су, значи, остаци владајућег буржоаског слоја, који се нису помирили са силаском са власти. Уз њих су ишли и одређени интелектуалци, нарочито они укорењени у предратним друштву или који су, на било који начин, дошли под јачи утицај западњачке идеологије. Било је сељака који су из религиозних предрасуда или, под утицајем стране пропаганде, у страху да ће изгубити сву земљу, заузимали опозициони став премда су спадали у сиромашније. Међу сиромашнијим градским становницима било је и таквих који

нису осећали класну свест, одн. осећали су је у једном изокренутом облику. Мрзели су своје сиромаштво и подређени положај, а жудили за богатством и вишим положајем – желели да уђу у владајућу класу, а не да се боре против ње. Нису хтели да нестане свих богаташа, него да сами, ако је икако могуће, то постану. За такве је било „отмено“ заузети опозициону позу – то је значило бити некако ближе онима у чије редове су желели да уђу. Разних чанколиза и ропских душа било је такође, још увек у власти и под утицајем некадашњих моћника.

Мора се подвући да је било секташких ставова и олаког лепљења етикете „реакције“ и онима који то нису заслуживали – који су, из разних разлога, често само на основу своје инертне или повучене природе спорије ступали на пут шире друштвене активности.

Данашње одсуство споменутих термина свакако је највећим делом последица стварног стања ствари. Главни носиоци тадашње реакционарне политике су или већ изумрли, или су то већ старији људи ван сваког политичког деловања, или су (у случају велике загрижености) избегли у иностранство и прикључили се политичкој емиграцији. Многи су у међувремену, видевши наш послератни развитак и нашавши своје место у њему заиста променили и своја политичка убеђења. Други су постали свесни да никада нису стварно ни припадали табору реакције, па макар, у то доба, сами мислили друкчије. Табор реакције је заиста смањен (првенствено узимајући у обзир људе који су у то доба у њега спадали).

Поставља се питање да ли се овај слој репродукује и колико? Да ли толико мало да је изостављање термина баш потпуно на месту?

Моје је мишљење да је те репродукције било и да, премда мање снажна него раније, ова расположења не могу бити игнорисана. Неки од млађих припадника тадашњег табора, од оних који нису хтели да „ударају главом о зид“ сасвим су се добро снашли и у новом друштву, али ћуд нису променили, него су је пренели и на своју децу. Жеља за контрареволуционарним променама није тако акутна као пре (због добрих садашњих позиција не иде се радо у ризик борбе), али би сваки од таквих сав срећан поздравио такве промене, ако би до њих дошло на начин по њега безболан. Не супротстављајући се вербално овоме друштву, они читавим својим бићем ипак припадају једном другом свету, што се повремено, види и по њиховом понашању. Дакако, у међувремену је било и нових утицаја – директног имитирања иностранства и код неких од оних који породично нису вукли никакву „реакционарну“ баштину.

Свесни да се данас не би могло проћи са некадашњим паролама, они преузимају пароле споља врло сличне социјалистичким, али чија је усмереност сасвим друге врсте. И није увек лако разликовати овако прерушеног „буржуја“ од разних емотивних „истеривача правде“, чија основна оријентација није ван самоуправног социјализма, али који гледају једнострано и без схватања целине ствари. Ма колико ово разликовање било тешко, увек треба учинити одговарајући напор, не погрома и прогона ради, него да се каже „попу поп, а бобу боб“.

Садашњи термини „антисамоуправне снаге“ и „технократи“, „либерали“ итд. сугерирају углавном изворност одговарајућих девијација из самога данашњег система, као отпадака тога система, или као типичних изрођавања до којих доводи одсуство активног социјалистичко–самоуправног духа, без асоцијације на могуће класно порекло и из ранијег периода. То не значи да су термини о којима је реч неодговарајући, када се ради о описивању појавног облика датог застрањивања у ужем смислу.

Проучавање континуитета у вези са ранијим класним поделама никако, међутим, не би смело да доведе до установљења неког „класног педигреа“ по коме би само припадништво појединца, у смислу ближег и даљег његовог порекла, одређеној од ранијих класа аутоматски значило социјалистичку или антисоцијалистичку опредељеност. У статичком смислу свакако постоје индиције у погледу веће вероватноће да ће се појединац опредељивати пре у складу са својим пореклом него насупрот њему, али ова вероватноћа не значи сигурност у конкретним случајевима. Маркс, Енгелс и Лењин нису били пролетерског порекла, а немачка радничка класа није пружила значајнији отпор Хитлеру. Једино активност тзв. субјективних политичких снага је та сила која може, при одговарајућим условима, да оствари ново. Ако радник нема адекватно идејно руковођење и пробудјену, на јаким идејним основама, радничку самосвест, он се неће сам по себи претворити у социјалистичког револуционара: или ће пасивно таворити у ропству, или тежити да некако ускочи у владајућу класу, или ће, у случају када „преврши дара меру“ кренути у неартикулисане, стихијске акције које ће кад – тад бити зауздане.

У нашим условима је посебно интересантан стаљинистички, информбировски феномен. Бројно нејак, идејно оскудан, он није представљао никакву реалну снагу, али је ипак постојао. Теже сводљив на „реакцију у класном смислу“ има своје изворе у заосталој свести (лична незадовољства у смислу очекивања бољег пласмана такође су својеврсна заосталост која иде до класне и националне издаје).

## АНТИКОМУНИЗАМ

Маркс је почео „Комунистички манифест“ ускликом о кружењу „баука комунизма“. Овај „баук“ сада кружи над читавим светом. Социјализам је победио у многим земљама, у другима живе елементи социјализма. Људи у тим земљама су живи и здрави, раде свој посао, постижу разне успехе. Ипак, у многим срединама већ и сам термин „комунизам“ изазива такорећи убилачке нагоне а понекад директно и њих. Чег се толико плаше, знају ли то и сами, да ли су детаљно размислили узевши све потребне елементе у обзир, или просто наседају разним бајатим поштапалицама о комунизму, као крају културе и морала?

Одговор свакако није ни кратак ни једноставан.

Ако је реч о најимућнијим слојевима, о оним који држе у својим рукама светски капитал, а тиме у многеме и политичку власт на врло широким просторима, не може се посумњати у њихову тачну информисаност о томе шта данас социјализам стварно значи. Они добро знају да то није никаква дивљачка завера против слободе и да социјалисти не

живе у конкубинату са својим сестрама. Сасвим су тачно обавештени да је у социјализму могућа највећа слобода мисли и стваралаштва, а да стаљинистичке методе нису иманентне социјализму по природи ствари, него значе одступање од њега. Уколико овакви кругови ипак дижу хајку на комунизам, са читавим арсеналом погрдних епитета, разлог је један једини: желе по сваку цену да заштите своје личне интересе. У томе је ствар, а не у необавештености – њихова је материјална моћ толика, а жеља за одржавањем таква да улажу велика средства у тачно информисање – за њих раде читаве научне институције. Нису задовољни перспективом да у социјализму живе од свога рада, на начин какав је већ могућ у одговарајућим приликама. Хоће да имају много, много више! Хоће Сен Тропе, Мајами Бич, Лас Вегас, Хаваје! Хоће јахте! Хоће да господаре људима и да им се људи диве!

Да би себи омогућили све ове дивне ствари, свесно обмањују лаковерне из оних средина које би једнога могле, побуњене, пожелети да узму ствар у своје руке, а који су садашњим властодршцима много пријатнији као послушни извршиоци, који су пристојним животним стандардом, или чак само подношљивим, темељно ућуткани и лишени сваког стварног утицаја.

Има, заиста, антикомунизма из убеђења код оних средњих слојева у капиталистичким земљама, који су свесни да у социјализму у материјалном смислу не би ништа изгубили (можда би добили, а у најгорем случају не би изгубили много), али су антикомунисти мислећи сасвим искрено да би им социјализам угрозио личне слободе, не само у смислу слободе говора и слободе од страха, него и у вези са најелементарнијим правима (право на избор места боравка, право на слободно путовање, право на промену радног места и сл.). Они социјализам идентификују са стаљинизмом и увек потезу Стаљинова чуда и покорне, а и блаже облике неслободе које и данас запажају у појединим социјалистичким земљама. Тако покушавају да парирају сваком покушају убеђивања.

Оваквом антикомунизму простор се може смањивати само добрим примерима из социјалистичких земаља, све већим ширењем свих људских слобода. У овом погледу посебно добар пример је социјалистичка Југославија и то је један од важних разлога широког интереса у свету за све што се у њој збива.

Стаљин је нанео велику штету угледу социјализма и није лако, нити се то може брзо, рекомпензирати сав онај одијум бројним и снажним супротним утисцима. За одржање комунистичког покрета између два рата и у току Другог светског рата испада повољна околност што се за Стаљинове злочине у пуном смислу те речи није ни знало. Монтирани процеси против Зиновјева, Каменева, Бухарина, Тухачевског и др. изазвали су, додуше, протест појединих далековидијих духова. Већина партијског чланства веровала је у кривицу осуђених, није могла претпоставити да би Стаљин могао ићи дотле – до монструозног фалсификата и до оргије превентивне ликвидације у маси приврженика. Било је и оних који су све прозрели, али су морали ћутати да и сами не прођу на исти начин – посветили су се стварном револуционарном раду међу масама, рачунајући, с правом, да је то у датом тренутку најважније, а остало ће се рашчистити у повољнијим приликама.

Има, најзад, антикомунизма немотивисаног, ступидног, ирационалног, да би се промашена личност могла идентификовати са бар нечим (а онда највише одговара оно што



је екстремно и агресивно), дакле слично онако како се и национализам јавља код многих појединаца. Ту лека нема, сем на силу одговорити енергичним отпором. Увек ће се стварати неки талог људског рода, спреман на свако зло, на супротстављање свему новом, на отпор свему хуманом. Важно је једино битно сузити простор оваквој девијантности и свести је на слабашан скуп појединаца, немоћних да изазову масовну еуфорију и ставе јој се на чело.

### ЧА СТЕВИНИ ЛЈУДИ

Још увек има „ча Стевиних људи“, тј. оних који су против Вука Караџића, а за митрополита Стевана Стратимировића.

Они мисле да је Вуковом борбом за народни језик и нови правопис једнострано и револуционарно збрисан сав културни допринос који је постојао, на предвуковском језику. Мисле да је незаслужено културни примат прешао у ужу Србију, да је бакљу преузео мање културни елемент, што је утицало и на снижење квалитета. Неки сматрају да су у Војводину прешле „боље“ породице, културније већ у старту, које су онда у новој средини наставиле са радом и много постигле. Затим је све то нагло брисано.

Сасвим је могуће да у једној револуцији, а стварно је о револуцији реч, буде секташтва и искључивости. Сасвим је могуће да су понеке стварне вредности остале у позадини само зато што су биле дате на проскрибованом, „ненародном“ језику. Сасвим је допуштиво и препоручљиво да се исправи свака таква неправда и исправља се.

Несхватљиво је, међутим, како се могу не видети и не схватити све огромне предности које је донела победа народног језика у књижевности. Предности не само за Србију јужно од Саве и Дунава, него за читав српски народ и не само за њега. До каквог је то, уопште, примата јужних крајева дошло? Није ли то само онај „примат“ који се морао јавити са ослобођењем од Турака (што није дело Вука него читавог српског народа) које је, наравно, омогућило процват свих снага? Није ли реч само о бројном „примату“ јер су се јавиле нове снаге? Није ли и у Војводини језик обичног народа био различит од онога списатељског? Нису ли први и најистакнутији следбеници Вука били баш Војвођани? Како ли изгледа све то са „приматом“ када се наброје имена као Бранко Радичевић, Јован Јовановић-Змај, Јаков Игњатовић, Ђура Јакшић, Лаза Костић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, Милош Црњански, итд? Није ли се континуитет стално одржао? Наравно, ослободио се територијално већи и становништвом бројнији део народа, па је дошло до нових имена, данас у тоталу и бројнијих. Није ли то, можда, требало забранити? Не би ли дошло до такве врсте „примата“ чак да је остао и предвуковски књижевни језик? Нови људи би научили и тај стари језик, ако би се баш морало.

Оно што поражава (а то погађа оне који желе да брзим потезима мењају људску свест) јесте та тврдокорност старог и конзервативног које, ето, може да преживи толике деценије – маргинално, у врло уском слоју, али преживи.

\*

Не треба мислити да и супротне претераности (интегралног потцењивања свега што је „с оне стране баре“) више нема. Само нека се буде против некога, па ма и најрођенијег. Само нека се успостави оно „ми“ и „они“ - прво као узор сваке дивоте, друго читавог људског зла.

Када би то „ми“ стварно значило слогу и јединство макар у једном ужем слоју! Ни тада се оваква парцијализација не би могла правдати, али би се бар могла успостављати аналогија са разним ситуацијама из прошлости, па рећи да је формирање пуне свести о ширим заједницама додуше још у току, али да ипак има прве, почетне основе. Међутим, „ми“ и „они“ се јавља у свим порама људског живота.

Нема, додуше и срећом, увек малигни карактер. Дешава се да га није могуће строго повезати ни са неким јасно дефинисаним парцијалним интересима. Јавља се и као лењост духа, жив ми Тодор да се чује говор, тек да се нешто каже. Грди се комшија, суседни ООУР, блиска покрајина, сродна нација, али се са појединим припадницима тих „антагонистичких“ група зачас, често уз чашицу, ступи у братски контакт уз необуздано весеље.

## ДИСКВАЛИФИКАЦИЈА

Има убистевних, макар кратких и рекло би се, маргиналних дисквалификација (које немају за предмет основни животни ток ни дело дисквалификованих) ипак довољних да жртву депласирају за сва будућа времена. Таква дисквалификација је понекад „извађена из контекста“ и, таква, огољена и самостална, постиже своје убитачно дејство – када би се чуо читав контекст ефекат би био знатно ублажен, ако не и сасвим отклоњен.

Тако је, за једног виђеног учесника предратног напредног покрета изашла у једној послератној мемоарској књизи кратка опаска која се односила на његово држање за време рата, у немачком логору. Речено је да се он јавио добровољно да, на Хитлеров рођендан, оплеви траву око кукастог крста у затворском дворишту.

Обратите пажњу на сву силину ове дисквалификације – ту су четири ударца: добровољност, Хитлеров рођендан, плевљење траве, па још затворско двориште. Од човека и његовог достојанства не остаје просто ништа!

Ја, наравно, не знам да ли се то заиста тако и збило. Могло се и збити, баш буквално тако као што је речено, а да читава ствар ипак није имала тако бедан и неопростив карактер. Претпоставимо да су Немци сваки дан терали затворенике на принудни рад, а да су им на Хитлеров рођендан учинили „олакшицу“ тиме што су рекли да свако изабере шта воли да ради, споменувши плевљење између осталих послова. Измучен тих дана, затвореник је могао изабрати плевљење као лакши посао и не знајући где је трава коју треба плевити. Или су позвали на добровољан рад и не спомињући врсту посла, па се овај јавио просто зато да изађе на чист ваздух, не знајући ни за Хитлеров рођендан ни за траву око кукастог крста, Или, и тако даље...

Дисквалификацији блиско, иако друкчије по спољашњој манифестацији је и прећуткивање, посебно у политици, науци, уметности. Оно се понекад изводи као права завера, систематски и организовано, а у другим случајевима инерцијом, зато што неко није био довољно иницијативан у истицању себе сама. Има тихих убистава, којима се не открије починитељ. Најкрупнија међу тим потиснутим достигнућима временом ипак „испливају“ (што је, будући да загребног живота, изгледа, нема – мало утеха њиховим ауторима) но многа од тих достигнућа која нису баш врхунска али заслужују веће признање остану и трајно ван рефлектора славе.

Верујемо да се у овом погледу ситуација временом побољшава – ипак не толико да оно што рекосмо не би требало да буде забележено.

### ПСЕУДОЛИБЕРАЛИ

У нашем политичком речнику јављали су се и јављају се и данас термини за разне антисамоуправне и антисоцијалистичке девијације. То су такозвани „изми“ (догматизам, етатизам, технократизам, либерализам, анархолиберализам, псеудолиберализам, национализам итд.). Неки од ових „изама“ су трајније природе, стално се изнова јављају и стално се треба борити против њих. Други су ефемерни - везани за одеђене друштвене ситуације, са чијим ишчезавањем нестају и они.

Злонамерници су говорили како је ових „изама“ превише, како ми, измишљајући непријатеље, измишљамо и термине за њих. Уствари, минуциознија анализа би показала још већи број различитих друштвених понашања, па би и број „изама“ пре растао, него што би се смањивао. Не стиже се да толико минуциозних анализа, а за текућу политичку борбу нису увек ни неопходне. Постојећи, регистровани „изми“ глобално су одражавали одговарајуће друштвене појаве.

Друго је питање да ли су термини били увек одговарајући. Тако се, рецимо, појам „псеудолиберализам“ употребљавао својевремено за тобожњу критику „с лева“, која је била нарочито гласна у вези са људским слободама, код нас. Термин „псеудолиберализам“ говорио је о томе шта ови људи нису, а не о ономе шта су они у ствари. Псеудолиберал, то значи лажни либерал, онај који се прави либералом, а у ствари то није. А шта је он онда у ствари? Супротност либерализму није у нашим друштвеним условима, а ни иначе, нешто што би било сасвим једнозначно одређено. Личило би да су то непријатељи слободе који се лажно представљају као слободоумни, да би, заузевши власт, завели диктатуру. То би били, значи, прикривени етатисти. Без обзира на чињеницу што „псеудолиберализам“ у крајњој линији погодује етатизму, ипак се за све „псеудолиберале“ не може рећи да су етатисти и да им је то основни свесни циљ. Најзад, ако се „псеудолиберал“ узима као нешто негативно, испада да је „либерал“ позитивна личност, што опет није тачно у контексту наших збивања.

Касније је овај термин замењен термином „анархолиберализам“, што се опет употребљавало у барем два разна смисла: неки су под тим подразумевали ГГ предузећа, неки филозофе „новолевичаре“ што, ипак, није исто.

Може се приговорити да је минуциозна анализа о којој управо нешто рекосмо (која би повећала број „изама“) унапред песимистички настројена, да је једно априорно лоше оцењивање доста широких друштвених слојева. Овакав приговор би био недијалектички. Та иста анализа или, боље речено, анализа исте систематичности показала би и далеко више позитивног у људима него што се то обично претпоставља. Ми смо убеђени да у укупном збиру ово позитивно преовлађује – то нам доказују досадашњи успеси нашег социјалистичког друштва. Најзад, не треба заборавити ни иначе добро познату чињеницу да се „изми“ често и не јављају у сасвим „чистом“ виду у томе смислу да постоје скупови људи потпуних „псеудолиберала“, скупови етатиста, скупови самоуправно оријентисаних људи итд., при чему би ти скупови били дисјунктни, одн. без заједничких елемената. У појединцима се, често противречно, боре у много случајева веома различити пориви, са преовлађивањем једних или других у различитим раздобљима.

Тако један у основи исправан самоуправљач носи у себи потенцијалног либерала, етатисту, технократу итд. који нејчешће не долази до изражаја, или долази занемарљиво мало пута. Тај девијант понекад крене у освајање самоуправљачког расположења, па овај допусти себи потезе технократског итд. типа. Благовремено се тргне и остаје – статистички исправан.

Из наведених разлога, када се говори о „измима“ увек треба мислити и на одговарајуће појаве код људи који иначе нису „чисти“ представници одговарајуће струје. Ту је чак, у извесном смислу, највећа опасност: да се одговарајућа девијантна понашања широко одомаће а да носиоци нису баш сасвим ни свесни тога. Технократизам дакле не долази само од чистих технократа. Изворе му не треба тражити у неким илегалним скуповима, где исцерени демони кују гнусне технократске планове, мада ни такви састанци нису немогући.

Има „великих националиста“ који се хватају за јатаган чим се спомене одбрана Српства, а који сву своју „љубав према роду“ испољавају грдњом других народа и певањем, уз пиће, старих маршева, док при томе о својој националној историји немају појма. Нису у стању да изређају имена и редослед Карађорђевића и Обреновића, о Немањићима да и не говоримо.

Многи постају националисти из осећања тешке личне пустоши и празнине. Ништа нису вредно учинили, ничим се обележили, чини им се да нигде нису „пристали“. Припадност једној нацији је нешто што им нико не оспорава, зато се грчевито за то хватају. Пошто за ту нацију ништа достојно нису у стању да учине, сву нагомилану енергију и јарост обрћу против других нација.

## О ТИПИЧНОМ

Када се неко уметничко дело „црног таласа“ критикује као политички неприхватљиво, често кажу да оно не одражава оно што је „типично“ у нашем друштву, при чему се, наравно, подразумева да је то „типично“ политички прихватљивије. Захтев за

„типичним“ има нечег ждановистичког! И „нетипично“ (а шта је то „типично“ није тако лако одредити), дакле оно што је изузетак и реткост у добром и лошем смислу, и те како заслужује уметничку обраду.

Чињеница је, међутим, да тај захтев не стављају увек на дневни ред неки погромаши, него га, на свој начин, актуелизирају баш сами ствараоци „црног таласа“. Опишу, рецимо, читаву једну средину, доста широку панораму личности, међу којима је све сам „црњак до црњака“, нигде ни једне позитивне личности. Овом ширином они сами сугерирају да је баш по среди тежња за типичним – изгледа да су они, а не њихови критичари имали претензије да дају једну типичну средину и ситуацију. Онда критичари кажу: „Ја сам стекао утисак да ви желите да прикажете типично наше село, фабрику, итд., међутим то што сте дали није типично, а типично је...“ итд.

### НАЈБОЉИ НАЧИН БОРБЕ ПРОТИВ НЕПРИЈАТЕЉА

Један старији професор јако се наоштрио против једног млађег, фах-колеге и конкурента. Говорио је о њему да ништа не зна, да је дрзак, да му треба стати на пут. Али просто нема погодног места где би он то могао изнети (нису били са истог факултета). „А да ли је он члан Партије?“ – као присети се професор. „Није!“ – био је одговор. „Е онда, треба га одмах примити у Партију, па га тамо раскринкати, тамо се то може.“

### ПРАЗНИК НА УЛИЦИ

„Биће и у нашој улици празник“, „Биће ту башта-град“, то су светле слике којима смо китили будућност у првим послератним годинама. Изгледало је: после неколико година ударничког напора, настаће рај на земљи – опште блаженство.

Ако се погледа све оно што је конкретно урађено, онда то можда и премаша очекивано – у смислу материјалном, опипљивом, визуелном. Не може се рећи да нема башта – градова и да није било празновања, али башта–град са вечним празником не само да није дошао као опште и трајно стање за све, него врло вероватно никада неће ни доћи. Било би досадно у њему – врло брзо човек не би знао шта са собом да чини. Увек може да буде још боље и увек искрсавају нове препреке и разни негативни ефекти као неочекивани производи прогреса, тако да борби краја нема. Релативно кратки предаси у којима се осећа интензивно задовољство због управо савладаних тешкоћа, вероватно су драгоцености од свега, иако их довољно не ценимо.

### О ТАЛЕНТОВАНИМ НАРОДИМА

Говорити о талентованим и неталентованим народима ризично је и неосетно се може запловити у расистичке воде. Ако се, наиме, прихвати да читав један народ може, у

некој одређеној области људске делатности, бити талентованији од неког другог, онда нема битне препреке за прихватање могућности да је он талентованији у неколико важних области, што је већ квалификација расне супериорности.

С друге стране, видно је да су, историјски посматрано, неки народи у појединим областима дали више него други (рецимо, Италијани су у музици дали више него многи други народи, па и бројнији од њих и не мање цивилизовани).

Реч је о томе да је тешко испитати које су то друштвене и историјске околности довеле до тога да се у појединим народима почне више „држати“ до неке области, а тај повољни третман онда доводи до систематскије пажње у избору талената и веће бриге о талентима, што онда дâ своје резултате. Питање је крајње сложено, али мислим да се одговор може тражити само у горе назначеном смеру.

### О ИЗВРШАВАЊУ НАРЕЂЕЊА

Познато је да су се и најокорелији злочинци правдали фразом: „Извршавао сам наређење“.

Свако је, међутим, одговоран за своја дела, без обзира на то да ли је извршавао туђа наређења или не.

Ако наређење прелази једну „подношљиву“ меру нељудског, треба га одбити, па макар се изгубила сопствена глава. Светао пример у овоме смислу је чин немачког војника Шульца, који је одбио да учествује у стрељању заробљених партизана, иако је знао да ће изгубити живот, што се одмах и десило.

С друге стране, постоји и препорука да се „лудо не губи глава“, између осталог и ради касније ефикасније борбе против непријатеља. Ако непријатељски војник сретне на улици илегалног борца против окупатора (за кога не зна ко је ни камо се упутио) који је управо кренуо на важан борбени задатак, па му, у свој својој бахатости, заповеди да викне: „Хајл Хитлер“, онда је боље да борац то викне па оде на свој задатак, него да погине и задатак не изврши.

Приликом праштања игра, наравно, улогу и масовност учињених преступа. Ситуације су сложене и веома индивидуалне. Свеједно, и када је одговорност мала, она постоји. Ако су довољни разлози за праштање, преступ ће бити опроштен, па и заборављен. Кривица тиме није анулирана – она, међутим, чини незнатну компоненту личности, уз минималне последице.

У примеру са „Хајл Хитлер“ кривице и нема. Оно што је „кривица“ само је саставни део тактике. Нека „усијана глава“ би и ту нашла кривицу. Рекла би: „Ја не бих могао да изустим те речи, па макар погинуо ја и сви моји другови, а задатак се не извршио“.

Шулцов став значајан је као пример осталима (без обзира на то што му нико није следио). Шулц није знао да ли ће доћи поново у прилику да учини икакав допринос. За пример који је дао сматрао је да живот вреди жртвовати.

Можда би се могло рећи, у поређењу два извршиоца злочина да, под претпоставком да су злочини исте тежине, већу кривицу сноси онај који је злочин извршио самоиницијативно, а мању онај који је извршавао наређења и који би трпео санкције да злочин није учинио. Да ли ће се ова разлика одразити и на величину казне, зависиће свакако и од других околности, међу којима је тежина злочина једна од важних.

Макар извршавање наређења и не представљало олакшавајућу околност, ипак је некоректно, саме истине ради, импутирати, макар имплицитно и иницијативу, ако ње заиста није било. У политикантској пракси ово је, иначе, доста учестан манир: личности коју желимо да оборимо приписујемо све и свашта, па и такву моћ и самосталност какву она објективно није могла имати.





## ПОТПУНА ПРАВДА

О потпуној, апсолутној правди на овоме свету не може се говорити докле год се људска бића буду рађала са веома неједнаким природним особинама. Има људи који се роде са тешким физичким и умним недостацима, отклоњивим само парцијално, или никако. Док је неко леп, здрав, способан, добро расположен, омиљен, успешан, неко други је ружан, опхрван болестима, ограничен, неспретан, туробан, одбојан и ништа му не полази за руком. У неким случајевима поједине од ових особина накнадно су стечене у неповољним животним условима, па се променом тих услова могу и саме мењати. Нажалост, има и случајева када се ствар не може свести на животне услове: они су били повољни, а ипак резултат кљаст и убог.

Социјална револуција не може да исправи ову „природну неправду“. Може да је знатно ублажи, да подигне дигнитет свакој оваквој особи, да је постави на место на коме она даје свој оптимум. Ипак, разлике (па и повеће) увек ће остати, или бар у за нас сагледивом времену.

Само са великим страхом и опрезношћу могу се посматрати она научна истраживања која иду у смеру прелиминарног, планског, утицања на потомство у генетском смислу! Могућности злоупотребе су тако стравичне, да пред њима бледе позитивни ефекти који се, на први поглед, могу видети.

Ако бисмо сви били Аполони и Венере, ко зна какве би нас друге муке раздирале? Но пошто смо од таквог идеала још веома далеко, прерано је размишљати о његовом могућем наличју.

Све су ово врло баналне стваре које не би требало ни спомињати, да се у друштвеном животу не запајају и таква незадовољства која се привидно крећу у политичкој сфери, а у ствари су „мрзи пре подне на себе, а после подне и на цео свет“. Неко је незадовољан зато што нема успеха у љубави, а онда читавау канонаду револта изручи на политичко руководство, као да би оно било задужено за пуну хармонију и у овом домену. Многи младалачки револти, у друштвеном смислу наизглед веома радикални, само су трансформација оног општег хировитог расположења које мучи сваку младост: кипети се од енергије а још се није нашао свој прави пут, о друштвеном признању да и не говоримо. Овакви „револуционари“ при првој повољној прилици, када нађу своје Тартаренове пантофле, пуне спокојни трбух много брже од оних на које су без страха и милости бацали дрвље и камење.

## ГУМЕНИ ЛУТАК

Као дете сам имао једног гуменог лутка за кога сам веровао, под утицајем Пинокија и сличне литературе, да ће једнога дана оживети. Чак сам се понекад будио у нади да се то преко ноћи десило. Каква су то блажена времена била!

Данас не само да нема тога лутка који би могао оживети, него нема вере у оживљавање ма чега, сем када га мукотрпно и у зноју лица свога, просто „отмемо“. Јесте да је то више стваралачки и да се кроз то човек боље „потврђује“, али када би при томе нешто бар оживело и сâмо, заиста, чини ми се, не би лоше било!

## ТРАНЗИСТОР

Бањским парком сваког дана у одређено време прође омален човек средњих година, врло озбиљан али не и намргођен, у кошуљи са кратким рукавима. Ходе лагано, свечано, ногу пред ногу, увек са истим изразом лица и у истом ритму. У десној му руци огроман транзистор који држи у висини прса, мало одвојено од себе, као да њиме одаје неку почаст и поздрав. Транзистор свира ли свира, шунд до шунда, новокомпонована до новокомпоноване. Човек има израз лица као да слуша Бетовенове симфоније. Прође тачно када треба, као неке фигуре на великим старинским сатовима, као светац у поворци апостола који лагано промичу, док сат достојанствено откуцава. Шта хоће овај транзистор, шта мисли, куда се упутио? Одговора нема. Изгледа да ту музика није важна. Човек носи транзистор као свога друга, као псетанце, можда као своје чедо. Носи га и присутан је, са тихом, неуклоњивом неминовношћу.

## АСУРА И ЦОКУЛЕ

Изгледа да живот има пуног смисла само ако се у њему, у будућности, могу очекивати пријатна изненађења. Рецимо, ту спадају ствараоци који се не осећају стваралачки исцрпени. Ту су и родитељи који су сва надања пренели на децу.

Ово не значи да је живот без реалних очекивања горње врсте сасвим бесмислен. Има усамљеника који се идентификују са својим радом, без обзира на његову успешност. Има тривијалних који живе само да би јели и пили. Ипак то су полуживоти.

Веома упечатљива слика дата је у недовршеном роману Светолика Ранковића „Порушени идеали“. Узгред буди речено, ја не знам зашто се увек наглашава недовршеност тога романа. Шта је требало још дати? Детаљисање онога што је, као визија будућности, онако сугестивно дато на крају?

На Љубомира, садашњег игумана прозваног Леонтије, оставила је дубок утисак сахрана претходног игумана, чији је живот знао до у танчине. Игуман је покривен асуром, испод које вире цокуле. Нови игуман замишља свој будући живот за који тачно зна како ће

тећи из дана у дан, а који ће се завршити једном новом асуром, испод које ће опет вирити једне нове – цокуле.

## РЕЛАТИВНОСТ МОРАЛА

Када поједини веома учени сцијентисти морала узму морал под свој хируршки скалпел, од њега не остане ништа. Исецкан на најситније делиће, тешко се поново успоставља као целина. Нисте више сигурни ни да ли је неморалан Џек Трбосек. Ниједна морална норма, испада, не може се егзактно доказати, ни једна није кохерентна до краја. Шта онда да се ради у тако трошном свету?

Има оних који као норму свога понашања узимају гесло „човек човеку вук“. Тако се и понашају: убијају, пљачкају, отимају, подваљују, већ према могућностима и приликама. Интересантно је како се ти људи, у својој већини, понашају када се иста норма примени на њих саме: када, дакле, други људи – прихватајући, рецимо, ову вучју норму од њених протагониста – „клепну тољагом“ по глави неке од наших иморалиста, лично њих.

Очекивало би се да ови констатују да је вучја норма и у том случају поштована, па да тољагу приме, ако не са активним уживањем (што је, мора се признати, мало теже) а оно бар са уздржаном достојанственошћу. Од њих ћете то, међутим, ретко дочекати. Стане их цика и писка: зар он мене, он овакав и онакав?

Пошто се у овом случају не може много учинити убеђивањем (мисле да норма важи само за њих а не и за друге), тољага некако остаје као аргумент без премца.

Страх нас је само да ли то може бити научно доказано. Док се не изврше одговарајућа истраживања, тољага нека је ту, злу не требало.

## АКСИОМ ЕТИКЕ

Општа, незадржива људска жеђ за животом и његовим одржањем (самоубиства су само изузеци који потврђују правило, а и она су често само изопачена жудња за живљењем) изгледа као она универзална Архимедова тачка, коју, у аксиоматском смислу тешко може избећи свака иоле сређена етика. Наравно, ако се читава етика жели извести само из ове аксиоме, настају тешкоће. Ми и не желимо то да чинимо, после толико других.

Живот је, дакле, за човека вредност и драгоценост без премца. Живот сопствени и живот врсте. Потребан је и живот других. Да ли и свих других, увек и на сваком месту? Настају прве замке.

За то да је живот за човека вредност није потребан никакав научни доказ. Да је живот вредност универзална у ширем, космичком смислу, за то научни докази не постоје.

Пошто нам је животни нагон тако неоспорно усађен, ми му следимо.

## УЗИМАЊЕ И ДАВАЊЕ

На узимање и давање може се свести скоро сваки међусобни људски однос. Ово не треба схватити грубо, у смислу материјалних интереса. Добијам и када уживам у разговору са неким, макар тај разговор био врло далеко од било каквог утилитаризма.

Ако ми неко није „берићетан“, па је још уз то депласиран за сваку духовну сарадњу, чак досадан, и тада ми нешто даје: могућност да постанем више човек, сузбијајући у себи чисто егоистичке инстинкте, а развијајући осећање људске солидарности, коректности, уважавања личности другог. Наравно, овакве „поклоне“ не примамо сувише радо и не би се могло рећи да за њима нарочито жудимо. Најтеже је схватити као поклон, ако нас неко грубо нападне. Но добро, тада нам не даје, него узима.

## ПРОШЛОСТ, САДАШЊОСТ, БУДУЋНОСТ

Постоје људи чије је читаво биће окренуто према прошлости и чији се мисаони живот претежно одвија у њеним евокацијама. Живи се у „старим добрим временима“ у којима је све било лепше него данас. У таквим контемплацијама појединци тако претерају да и не живе у правом смислу речи свој текући живот. У њему су случајни гости – његове обавезе спроводе рутински, а његова задовољства такорећи не користе.

Постоје и такви за које сем садашњости, дана данашњег, ништа нема никакве вредности. То је филозофија „дан и комад“, „од јутра до сутра“. У тој данашњици зна се и интензивно уживати, али све код ових људи испада јако површно – нити се зна одакле долазе ни куда иду – са њима је немогуће успоставити ма какву трајну сарадњу од већег значаја. Могу да зраче великом виталношћу, али њихова је привлачност краткотрајна.

Постоје и трећи, за које је од значаја само „визија будућности“. Могу да буду врло ужурбано активни, припремајући оно што ће бити сутра, не стижући никада да уживају у „данас“. То „сутра“ се стално продужава и одлаже – и ово су занесењаци који нису довољно „од овога света“.

Наравно, овде се не убрајају они људи чија је професија такве врсте да их усмерава претежно ка прошлости, садашњости или будућности. Један историчар се бави првенствено прошлошћу, један лекар за хитне случајеве садашњошћу, један футуролог будућношћу. Међутим, ми овде не говоримо о професијама него о темпераменту, личној склоности, оријентацији у слободном времену, читавом типу човека.

Није потребна никаква мудрост да се закључи да је излаз у хармонији сва три елемента. Није потпун човек онај ко не зна одакле долази ни како је дошао до свега онога што га окружује и у оквиру чега он обавља своје активности. Чак ни те активности не може обављати како треба, чим оне узму сложеније облике који траже дубље разумевање, а ово је најчешће везано и за сазнање како је до нечега историјски дошло. Али не могу бити потпуни људи ни они који живе претежно у фантазмагоричном свету прошлости или

будућности. Човеков живот се, на крају крајева, састоји од коначног броја разних „данас“ и ако човек ни у једном од тих „данас“ не налази свој смисао и садржај, онда га тешко може наћи и у целини тих дана, дакле у читавом своме животу. Присуство сва три елемента неће ни код кога бити увек исто „дозирано“ – преовлађиваће понекад неки од њих, али не треба да буде ни једног тренутка у коме не би постојали и јуче и данас и сутра.

### ЉУБИТЕЉИ ИСТИНЕ

Има такозваних „истинољубаца“, људи који често важе као неконформисти који „немају длаке на језику“, а у ствари су обични пакосници и мизантропи. У њих спадају они који вам у лице говоре негативне ствари о вама, махом пренесећи шта је неко трећи о вама рекао: „Он каже о теби то, па то, па ово, па оно, а ја те браним па му кажем...“

У вашим очима овакав „истинољубац“ је, међутим, баш та личност која о вама лоше мисли и која вам све то у лице говори – скоро са пуним правом можете да га таквим сматрате. Пре свега, често није сигурно да ли је збиља онај трећи све то рекао – могао је „истинољубац“ и измислити. Даље, ако је тај трећи збиља и исказао све оно што се наводи, могао је то учинити у неком афекту, не мислећи баш тако. Свако од нас је, у љутини, наизговарао којешта чега би се после стидео, и што не би желео да чује онај на кога се односи; поготово то не би рекао пред њим самим (у афекту се понекад прекорачи и ова баријера). Ако неко каже за мене да сам глуп, покварен, ружан, неспособан и сл. а ја знам да то није тако или није баш тако, онда је то само увреда и ништа више. С друге стране, ту, врло често, није реч о стварним оптужбама за такав и такав извршени чин (што понекад није лоше сазнати да би се предузеле одговарајуће мере у циљу побијања оптужби) него о простим, емотивним, глобалним оценама које су, у крајњој линији, ствар укуса и нечијег личног убеђења.

Треба ми пренети ако се сазнало за неку заверу против мене, јер ми се тиме омогућава да је спречим. Може ми се рећи и да сам се претерано угојио, јер ми то може бити стимуланс да предузмет куру мршављења, што је позитивна хигијенска мера. Али ако ми се каже да сам ћелав, или да сам без једног ока, што ја добро знам и не могу то поправити, онда је немогуће не видети у „истинољупцу“ који ми то саопштава (без обзира да ли је реч о његовој изјави или препричавању туђе изјаве) обичног агресора, злог човека чији је једини циљ да ми нанесе непријатност.

Овакви људи су зли на сличан начин оним злоћама који не могу да зауставе радостан блесак својих очију када им саопштите неку непријатност која вам се десила. Код ретких је смешак који се том приликом јавља нека врста утехе вама, нека врста „турања бриге на весеље“, што такође није сувише тактично. Код већине оних који се спонтано насмеју чим им испричате нешто лоше о себи, реч је ипак о неконтролисаном изливу радости. Ако не баш најчистија радост, онда је то љубав према новости, сензацији која надјача наклоност према вама, уколико ова уопште постоји.

## ФРАНЦ ЈОЗЕФ И „ЉУДСКО“

Реч „људско“ употребљава се врло често и то тако као да се подразумева шта она значи, као да је то свакоме јасно. Међутим, изгледа да је јасније шта је то „нељудско“, ако реч употребимо у пежоративном смислу, за разна зверства, злочине, садизме и недела других врста.

Ако пак „људскост“ посматрамо саму по себи, у томе смислу да је то нешто изворно, што је непосредно везано за човека (а није касније стечено, механички прихваћено, инерцијом задржано као нека спољашња облана), онда долазимо до извесних тешкоћа, јер и то накнадно накалемљено је, на крају крајева, људског порекла, нешто што се стекло у људском друштву. И разне наизглед најнепосредније људске особине у ствари су стечене васпитањем. Примили смо их од родитеља у раном детињству, затим то рано детињство заборавили, па нам се сада чини да смо се са тим особинама и родили, да су оне, дакле, некако и у генетском смислу „људске“.

На страну теоретисање, које на ову тему може да буде и бескрајно. Препричаћу једну причу Карла Сфорце из његовог дела „Неимари савремене Европе“. Она се односи на претпоследњег аустријског цара Франца Јозефа, који је рођен 1830.г, ступио на престо 1848.г. а умро 1916.г. Владао је пуних 68 година. За све време своје владавине он је имао пред очима једну једину идеју: да се у Аустро-Угарској баш ништа не промени. Ако се штошта ипак променило, а тога је у току дугих 68 година ипак било, онда је до тога дошло не зато што би то Франц Јозеф хтео, него зато што није могао да то спречи.

Дипломатске представнике страних држава примао је увек на један исти начин. Свакога је питао како је, како се осећа у Бечу. Ако је представник био из неке монархије, онда је још питао: „Како је Његово Величанство тај и тај?“. Ако је по среди била република, није ништа питао. Председнике република, као ни републике саме, у дубини душе није признавао.

Када су му представљали младог Сфорцу и рекли да је из Италије, он је одједном променио протокол. На неком чудном италијанском језику рекао је како је данас у Бечу страховито топло.

Настало је опште запрепашћење. Сви су томе приписивали неки посебан политички значај, нешто у вези са односима Аустро-Угарска-Италија. Ништа се, међутим, није десило. Дани су пролазили а Франц Јозеф је и даље примењивао свој стари протокол, укључујући и Италију.

Објашњење је дао надвојвода Салвадор, један од ретких неконвенционалних Хабзбурга, који је касније ишчезао незнано куда (мисли се, у јужноамеричке џунгле), а који је међу Хабзбурзима важио као интелектуалац. Ја ћу ту интерпретацију навести мало опширније, са својим дигресијама али таквим које, мислим, не мењају суштину интерпретације.

Као врло млад, још пре него што је ступио на престо, Франц Јозеф је боравио неко време у Верони (онај чудни језик којим је проговорио био је веронски дијалекат тога

времена). Тамо је био и младалачки заљубљен. На реч „Италија“ у њему је прорадио условни рефлекс и он се одједном, као при Прустовим „мадленама“ нашао у својој младости, осетио њен дах, „поново нашао изгубљено време“. Спонтано је и проговорио италијански, онако како је онда тамо говорио. Осетио се елементарно људски, као што се и онда осећао, као што се осећа сваки шеснаестогодишњак. Осетио је потребу да своју људскост и изрази. Како је осећање врућине било још једина људскост коју је он осећао као елементарно биће, он га је и исказао. Друге неке људскости у њему више није било.

\*

„Људскост“ се употребљава као реч за доброту и све могуће врлине. У овом смислу велику је популарност имала крилатица Максима Горког:

„Човек, то звучи гордо“.

На страну питање да ли се човечанство може поносити баш свим што је у својој историји учинило (на крају крајева, крилатицу Горког можемо схватити и као жељу какав човек треба да буде), поставља се и друго питање: у односу на кога то човек гордо звучи, од кога се то човек боље показао? Нажалост, овакво цепидлачко питање доводи и до цепидлачког одговора: само у односу на животиње оваква су поређења могућа (и ту понекад испадају у прилог животињама), а у том случају за посебну гордост нема разлога, јер животиње нису криве за своју инфериорност. Да би од мисли Горког нешто остало, мора се „човек“ схватити у ужем смислу (Човек са великим Ч=добар и храбар човек), па он може звучати гордо у односу на лоше хомо сапиенсе, односно „нељуде“.

## ЧЕКАЈУЋИ САВАТИЈА

За време мојих студија, један колега који је имитирао Јесењина више него други, стално се осећао „задуженим“ да нама осталима приређује „проводе“. Једнако се хвалио како је нашао неког Саватија, сина богатих родитеља, који је био нешто болестан, па му родитељи све чине. Испадало је да само треба наћи тога Саватија, па ће све поћи на боље: жене, лова, песма, све ће то потећи само од себе.

Јесте, али никако да се упознамо са Саватијем. Колега нам стално обећавао састанак са Саватијем, али никако да утаничи. Најзад нам јави да дођемо у толико и толико часова у фоаје хотела „Сплендид“ где ће бити и Саватије. Оно „Фоаје хотела Сплендид“ допало ми се, звучало је некако као Ремарков калвадос.

Нас четворица се „нацртамо“ тачно на време у фоаје, а Саватија – нема. Чекамо пола часа, час, два часа. Саватија ни од корова. Тако се и разиђемо љути и поднапити.

Саватије је иначе, постојао и основни подаци о њему су тачни. Али, ето, није дошао.

Ја онда напишем једну хумореску о томе, али је после исцепам, у тренутку гађења над овим „испразним“ животом. У то време нисмо знали за Бекетов комад „Чекајући

Годоа“. Отприлике у то доба и он је написан. Ко зна, можда је баш Саватије и имао приоритет.

Ко зна, такође, колико је четворки у то доба у свету узалудно чекало, неко Годоа, а неко Саватија, или принцезу одн. принца из бајке. Једним ударцем све да се реши, а бог те пита како, зашто, чему и шта би из тога проистекло!

Уопштавајући, Саватије му дође као Саваот. Не, дакле, само ишчекивање ирационалног спаса у неким посебним атмосферама и временима, него главни и свеопшти ослонац. Данашњи човек се ипак труди да тај ослонац нађе у себи самом. Ни Саватије, ни Годо, ни Саваот! То бива и стравично, и уз колебања али: Годо не долази.

### ХОТЕЛСКИ СВИРАЧИ

Кад сам се, у својству председника Комисије Председништва Централног комитета СКС за идејно деловање СК у образовању и науци, возио аутомобилом за Косовску Митровицу да одржим предавање просветним радницима о реформи усмереног образовања, пред Косовском Митровицом нас захвати велика међава. Требало је да идемо у хотел у Звечану, али возач, који је први пут возио у овај крај, није знао да се снађе.

Једва спазимо један млад пар, младића и девојку, па их упитамо. Испало је да и они баш тамо иду и да је најбоље да их примимо са собом у кола, па и они да стигну где су наумили и нама да буде показан пут.

У колима младић ће тек упитати:

- А хоћете ли ви вечерас свирати у хотелу?

Ја се као мало љутнем, али се после досетим да може звучати и као комплимент: за оне којима је свирка у хотелу врхунски доживљај, хотелски свирачи значе више него за неке друге.

После сам нашао још једно оправдање. Испоставило се да је возач истовремено и музичар – аматер, који у Београду и свира на неким игранкама. А моје предавање просветним радницима, ако и није баш свирка, могло би се поредити са неком оперском аријом, или, уопште, соло певањем.

Возач и ја били смо, дакле, оптимистички посматрано, симбол „надградње“. Ми смо деловали духовно окрепљујуће, можда поетично, не од овога, свакодневнога света. Зашто не прихватити ову варијанту уместо друге, песимистичке, по којој смо, изгубљени у међави, тражећи топли кутак, личили на путујуће вандрокаше, жалосне „сојтарије“ у зимском беспућу?



## ДА ЈЕ ТОЛСТОЈ БИО ДРУКЧИЈИ...

Лаву Толстоју замера се његово моралисање и његово боготражитељство. Многи сматрају да је Толстој-уметник ту много страдао. Шта би тек дао да није изгубио толико времена око споредних послова, за које није имао високог талента и у којима ни правог успеха није било?

Оваквим резонерима треба, пре свега, поставити следеће питање:

- А шта бисте ви још желели да је Толстој дао? Да ли вам је мало: „Рат и мир“, „Ана Карењина“, „Васкрсење“, „Хаџи Мурат“, „Живи леш“, „Смрт Ивана Иљича“, „Крајцорова соната“ итд, итд. Зар не би Толстој био генијалан уметник и да је дао само „Рат и мир“? Да ли бисте замерили Толстоју да је мало дао, да се он није бавио овим осталим пословима, него мирно живуцкао у Јасној Пољани, а написао, од цењених дела, само оно што је дао овакав какав је био? Наиме, он је написао изврсна дела, али и много тих изврских дела!

Његово моралисање и боготражење било је у многоме промашено, али не сасвим. Његова опште призната улога у припреми духова за Револуцију није за игнорисање!

На страну све то! По чему можемо знати да баш за уметничко стварање Толстоја овакав дуализам његове личности није био неопходан предуслов? Неким духовима су потребне одушке одређених врста да би могли добро делати у свом основном настројењу.

Увек је то тако са површним посматрачима! Ако радите две ствари цене вас мање него да сте радили само једну, па макар ту једну слабије урадили него што сте учинили радећи је упоредо са оном другом. Где су времена Ренесансе? Леонардо је био сликар, вајар, архитекта, биолог, филозоф. Најбољи је био као сликар, али значајан и изврсан и у свему осталом.

Лајбниц је био математичар, филозоф, физичар, биолог, хемичар, лекар, рудар, правник, политичар, историчар, културолог. Најкрупније резултате је постигао у математици и већ по томе био остао велико име у науци. Смита ли што је и у другим областима дао толико интересантних резултата и дивних пионирских подухвата?

## КОРЗИКАНАЦ

О Наполеону Бонапарти написане су књига читаве планине. И код оних који, са различитих становишта, немају високо мишљење о укупној вредности његове владавине неподељене су високе оцене војничких способности, а и његове интелигенције уопште.

Мени никако није јасно како он није увиђао колико деградира своје дело и своју личност, тиме што је од своје сасвим осредње браће Жосефа, Луја и Жерома направио краљеве (једино то није дао Лисјену, једином од браће, који је, сем њега, имао виших способности и то зато што се овај, својом женидбом, није понео као члан династије), и, уопште, трудио се да оснује праву, правцату династију у најкласичнијем смислу. Чинити то

у доба после Француске револуције (у којој је и сам учествовао и чије је главне тековине и сам после ширио, хтео он то или не), непосредно после рушења једног вековног ројалистичког легитимитета, изгледа ми просто ступидно. Како је могао веровати да то може проћи, сем привремено (у ову привременост треба урачунати и Наполеона III)?

Каква год била тумачења, његова ограниченост се не може порећи. И он је био велики, али ограничен, чак грубо ограничен у овако простој ствари!

У овоме ја видим једну „негативну“ дијалектику када је реч о човеку уопште. Сасвим упоредо са изванредним, чак генијалним способностима, па и одговарајућим врлинама, могу, у истој личности, да коегзистирају особине смешне и апсурдне и то у таквој мери која не би могла бити опроштена ни људима најскромнијег „калибра“.

Са овим се, у неку руку, морамо помирити. У практичном смислу то значи да смо у ситуацији, врло често, да не можемо прихватити неку особу „без остатка“, него врло прецизно разграничити шта код ње прихватамо а шта не.

Равнотежа између негативних и позитивних страна неке особе, у најширем смислу или са извесног само становишта, не ретко је таква да не може дати јединствену оцену, ни прелазну ни непрелазну. Има се просто рећи: та особа је имала такве и такве особине, учинила је то и то. Термин „контраверзан“ добро покрива многе од наведених ситуација.

О Стаљину се понекад оцена даје на овај начин. По моме мишљењу, он је пример да и врло крупне заслуге могу бити засењене негативним и да му се у укупности мора дати непрелазна оцена и поред неопходног, па и потанког навођења свих неоспорних заслуга.

## ГДЕ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ

Звучи апсурдно, али само на први поглед, да своје највеће личне непријатеље човек налази у оквиру сопствене нације, за коју иначе толико искрено осећа и за коју је дужан и рад и погинути, ако устреба. Иностранци непријатељ је групни непријатељ читавој нацији, па и вама као њеном члану. Али врло ретко у оквиру тога иностраног непријатеља постоји неко ко баш вас лично познаје, мрзи и ради вам о глави.

Уколико се уже иде, у оквиру сопствене нације, све је већа вероватноћа да имате личне непријатеље. Више их је из нашег краја него из других. Просто говорећи, лични непријатељ мора се тражити најпре међу онима који са вама контактирају (па су нашли неке разлоге за своје лично непријатељство), дакле у вашој ближој и даљој околини.

Када је реч о пријатељству и ако се оно мери вашим позитивним билансима у контактима са неким, онда испада да вам је већи пријатељ неки значајан писац из прошлих векова, кога никада нисте виделе нити ћете га видети него понеко, ко је, стицајем околности био стално уз вас. Док вам је писац својим делом, пишући за потомство па и за вас, приредио незаборавне тренутке духовног уживања и научио вас много чему лепом и корисном, дотле вас је ваш сусед годинама само давио и гњавио. Проведете са неким

деценијама на заједничком послу, нисте никакви конкуренти, па ипак: никакве блискости, никаквог људског контакта, никаквог узајамног утицаја – „к’о до две лађе насред океана“.

С друге стране (и ту стара, добра дијалектика има реч) и најприсније пријатеље налазите у својој нацији и уже, све до своје најнепосредније околине. Са странцима пријатељства могу бити у основи ништа мање присна и самопожртвована, али нека разлика увек остаје, макар у техничком смислу: увек сте у приличној мери друкчији.

## РАЗЛИЧИТЕ МЛАДОСТИ

Историја пружа велики број примера (почев од Александра Великог који је умро у 33. години живота) младих људи који су дали веома значајна дела. Узмимо само наш Народнослободилачки рат. Не само што су велику већину читаве армије бораца чинили веома млади људи, него је то био случај и у непосредној близини самога вође Револуције, друга Тита – његови најближи сарадници били су јако млади. Са тридесетак година то су већ биле историјске личности, не само са високим квалитетом својих подвига, него и са њиховом бројношћу – човек се просто пита: када стигосе све то и толико да ураде?

Утолико парадоксалније изгледа чињеница да, у мирнодопским условима, када нема никаквих спољашњих сметњи за успешан рад, имамо пречесто обрнуту ситуацију: тридесетогодишњак је још увек неки почетник, неко ко се није сасвим осамосталио. Посебно драстично то изгледа на Универзитету - ако се у тим годинама постане доцент, то је још добро, чешће је случај да се још плива у асистентским водама. А и доцент – почетник је још неко на кога се мотри, хоће ли оправдати поверење, хоће ли од њега стварно нешто бити или не. Студенти се већ доживљавају као – бебе. Колико је било народних хероја у њиховим годинама! Они, међутим, певају „Рачунајте на нас“ – обећање за будућност, а све то као да су дужни да се неке правдају.

На ове теме доста се мисли и пише о њима. Изгледа да у изузетним, бурним ситуацијама долази до ванредне мобилности, расцветавања, експанзије огромног резервоара младалачке енергије. Шта учинити да иста таква експлозија избије у смислу „мирнодопског“ стваралаштва? Шта предузети да дође до оне пуне зрелости за коју је историја показала да се и у раној младости зна да испољи у пуном сјају?

Могућ приговор је у томе да та прерана зрелост скраћује младалачко доба, најсрећније од свих. Нисам сигуран да је „незрела“ омладина нарочито срећна.

Наравно, постављати изнова већ толико пута постављена питања није никаква ни мудрост ни оригиналност. Тешко је, међутим, одрећи их се, јер има толико свакодневних повода за њих. Ваљда ће стално понављање питања „таласати“ духове и за одговоре.

## ПРИТИСНУТА МЛАДОСТ

У позним годинама идеализујемо своју младост и желели бисмо да се у њу на неки начин вратимо, а заборављамо да је никако нисмо провели онако опуштено и безбрижно како би то њој приличило. И поред одређене младалачке разузданости, која налази неки, бар минимални свој простор код свакога, ипак је младост и притиснута, код оних који имају осећање одговорности, великим теретом који јој не допушта да „сербез проживи“. Младић још ништа одређено није постигао, његова будућност је неизвесна, од њега може постати „неко“, али и „нико и ништа“. Сваки тренутак чисте радости под ударом је гриже савести: време посвећено младалачкој забави не користи се довољно за животне припреме – сада се забављам, али ћу се кајати због тога када од мене не постане ништа вредно. Када се то „вредно“ најзад постане дође свакако и до олакшања. Сада бисмо мирније савести могли „протерати ветар капом“, али нажалост: ни капе ни ветра. Отромило се у међувремену а старачко-прагматични дух је стигао, да запита: *pour qui, pour qui?*

## СУКОБ ГЕНЕРАЦИЈА

Никада се, ваљда, неће изгубити надмоћни осмех младости у односу на старост, уз дубоко уврежену илузију да предност младости није привремена. Нити ће старост изгубити осећање да је све било боље у „стара, добра времена“.

Зато је и речено да нема тако и толико рђавог времена, које једнога дана неће бити проглашено за „старо, добро“.

Увек има изузетака: да омладина дубоко поштује старије и да старији продорно и тачно разумеју омладину. У већини случајева узајамна коректност је већ доста значајно достигнуће. Тужно делују стармали чија превремена зрелост пре личи на болест него на врлину, а сасвим депласирано старост која се (у случају довољне физичке крепости) „отима“ и камуфлира некаквим „фармерицама“ или натегнутим љубавним авантурама. Ни младост ни старост не ваља прикривати, али ни препустити им се сасвим. Увек један поглед у будућност (за младе) – један поглед на прошлост (за старе).

## НЕАРТИКУЛИСАНО

Данас су, нарочито међу омладином, све чешћи некакви разговори „на пола“, са прогутаних пола речи, са неким нејасним и муклим полугласовима, па се још и то брзо „смандрља“, да би се што пре потонуло у нирвану. Не може се разумети, као да је реч о страном језику.

Неки то тако изговарају као да им нису развијени сви мишићи за артикулацију говора – тако је можда говорио питекантропус када се претварао у хомо сапиенса.

Уз то им је свака друга реч: „нормално“. То је опет из лењости и значи: не би требало ни да вам говорим, да се замарам, то се подразумева.

Такође се реч „мислим“ употребљава сваки час и где јој јесте, и где јој није место – ово друго још чешће. Што рекао један мој колега, колико год пута употреби реч „мислим“, толико пута мање стварно мисли.

### СТАРАЧКА МИСАО

Пол Валери је рекао да њега веома чуде људи који уопште могу да узму за озбиљно нешто што каже неки млад човек. Каква старачка мисао! Ипак, уверићемо се да нам се мисли и понашање младих људи допадају углавном онда када они мисле и делају онако како ми то чинимо и то не како смо ми чинили када смо били у његовим годинама, него данашњи ми, са садашњим знањем, искуством и – намћорлуком.

### ПИЈАНАЦ

Реч „пијанац“ у „боемском“ жаргону има бар толики „дигнитет“ као реч „боем“. Више пута сам чуо да, када говоре о неком из свог круга са поштовањем, додају ово „пијанац“ као једну од високих квалификација, нешто што звучи као „ветеран“.

### ЗАСТАРЕЛО И ПРЕВАЗИЂЕНО

Није све што је проглашено застарелим и превазиђеним заиста такво: често немамо више снаге за нешто, па свој пораз проглашавамо за победу.

Ја некако не могу да верујем да сва модерна архитектура, тако упрошћена у односу на ону из прошлости, збиља више одговара сензибилитету модерног човека. Све ми се чини да модеран сензибилитет не би имао ништа против Версаја и Шенбруна, али би то данас било – прескупо градити, одн. немогуће.

Становништво се страховито намножило, потребе су неслућено порасле, живот узео страховито брз темпо. И овако се тешко решава стамбени проблем, а каквим би тек темпом ишло када бисмо желели да живимо у Версајима?

Поједине чувене грађевине рађене су вековима, у основи ропском радном снагом. Нећемо робове, а немамо ни стрпљења за вековну градњу. Изгубили смо нерве, али то не значи да су паралелепипеди солитера лепши од Миланске катедрале. Ни за нас, мислим, о људима из прошлости да и не говоримо.

То је данак који се плаћа напретку на другим секторима. Култура становања је унапредовала, али су ишчезли многи богати садржаји доброг комшијског живота, када је

комшија био важнији од рођака. Ако је нешто заборављено, „превазиђено“ новим, савременијим, никако не значи а priori да је мање вредно. Ми се можемо у овом смислу тешити, али врло испразно и са мало уверљивости.

## ВЕЛИКО ЧИТАЊЕ

Ко је склон читању и у младости је у том смислу добро упућен, не престаје са читањем читавог живота. Ја овде не говорим о стручној литератури, чије познавање је за њега предуслов за успешан опстанак у служби, него о оној широј, из области општег образовања, првенствено из књижевности, историје, филозофије, ако ове дисциплине нису читаочева ужа струка.

Овде се мора имати мера: не сме се читати толико и тако да човеку књиге постану једини стварни свет, који утиче да он заборави реалност која га окружује (Дон Кихот и ритерски романи, ако је реч о најповршнијем одређењу Дон Кихота). Најбоље је (ма колико ова врста читања не би смела да има прагматично обележје ни циљ) да ово читање има колико – толико и своју корисну примену, бар у личном животу читаоца. На сваки начин, лоше је ако уместо примене, и ако врло условно схваћене, дође до својеврсне „антипримене“: читалац се, рецимо, при читању литературе прустовског типа толико рафинира да више не може да поднесе никакав контакт са својом околином која живи своју баналну свакодневницу. Нема чак снаге да, профетски делује на промену те своје околине.

Читање, краће речено, ипак треба да служи креативности, макар креативности схваћеној врло широко, укључујући и културу међуљудских односа. Један простор треба оставити и чисто забавном штиву, разбистри, за најелементарнији одмор. Али ако чиста забава превлада онда се то уживање у штиву не разликује много од посвећивања томболи или спортској прогнози.

## НЕЗАДОВОЉНИ СТВАРАОЦИ

Добро је познато да су многи велики ствараоци били интимно незадовољни својим делом, без обзира на то што су за њега добили велика признања. Код неких је опет незадовољство имало друге корене, а радост због успешног стваралаштва није била довољна да то незадовољство премаши.

Ствараоци скромнијег (или никаквог) домета никако то не могу да схвате. Они кажу: „Када бих ја добио такве резултате, био бих пресрећан! Никакав релативизам не би могао то да помути!“

При томе, они су у праву. Заиста би се тако осећали, када би бриљантни резултати одједном „покуљали“. При овом размишљању они, наравно, полазе од себе онаквих какви су и какви су до сада били, а друкчије и не могу да размишљају. Њима, таквим какви су, неслућени резултати би заиста пали као небеска мана!

Нису, међутим, у стању да уђу у мисли и расположења великог човека, који је нешто сасвим друго, који никада није био оно што су они. Резултати које је тај велики човек добијао за њега су били сасвим природна, обична ствар, свакодневна појава, скоро као што је то текућа рутина за личност скромнијег домета. Довољно су узвишеног духа да их похвале других не „подмите“. Уосталом, ни један честит човек не ужива у похвалама за које сматра да их не заслужује мада, при томе, са својим преоштрим критеријумима, он и не мора бити у праву.

### КАКО СЕ КО ДРЖИ

Један стари академик увек се пристојно питао са својим комшилуком, а становао је у једном „непривилегисаном“ крају, усред „широке народне масе“. Један комшија упита другог једнога лепога дана: „А овај наш комшија, професор Р., да ли је он са факултетом или вишом педагошком школом?“

Да је, дакле, био осоран и надмен – стекао би већи углед.

За једну моју колегиницу рекоше родитељи суседима да је постала асистент.

- Лепо је то – рекоше ови – али би било добро да и дипломира.

Можда ти људи и знају за поједина „виша звања“, али их лоцирају негде у облаке, далеко изнад себе. Ако је неко „један од њих“, а „качи“ себи неку страну реч као титулу, тај мора бити дефектан и у обичном смислу.

### ОБЈЕКТИВНОСТ

Објективност, тј. размотрити детаљно и непристрасно све за и против, па одмерити „ни по бабу ни по стричевима“, то је много тежи „крст“ него што изгледа. Изискује знање, напор, стрпљење а не очекује признање ни награду. На први поглед могло би се рећи да је то нека врста компромисерства, јер се никада не стаје одлучно на једну од „зараћених страна“. Од компромисерства се објективност разликује дубински, по основној намери: на једној је страни циљ истина, а на другој мир по сваку цену. Објективан човек остаје прилично усамљен у животу. Деси се и да извуче „дебљи крај“, али претежно се може рећи да мање страда од оних који су захуктало са две стране Фронта. То мање страдање плаћа релативном изолацијом и запостављеношћу. Једнострана оријентација, када не пострада, има веће шансе за просперитет и помоћ једномишљеника. Објективност је и црв који нагриза онога ко је има – тешко се препушта лагодном животу, јер се увек јављају резерве и противразлози. Такви људи важе за хладне и без страсти и ако то нису.

## АЛЕКСАНДРИ И РАДОСЛАВИ

Сем значајних историјских личности чији животописи садрже изузетну динамику и могу, у многоме, послужити као узор и за стваралаштва других врста, мене су интересовале и слабе, промашене „нејаке“ фигуре, као краљеви Радослав и Урош Немањићи, као краљ Александар Обреновић. Самоме себи сам постављао питање зашто ме они тако и толико занимају, када се ничему паметном од њих не може научити, а ни у злу нису имали никакве „демонске“ снаге.

Можда је то због изузетности ситуација у којима високи и одговорни задаци стоје пред људима неспособним да их реше – ту има неке унутрашње драматичне и неке људске трагичности. У случају Александра Обреновића имамо образац како не треба радити – он као да је бирао путеве оптималне у смеру што брже своје пропасти. Има ли то неке везе са оним разматрањима Едгар Алан Поа о томе да у сваком тренутку човека нешто вуче да учини потез крајње супротан његовом сопственом интересу?

Узгред буди речено, мени није пријатно ни са другог спрата да погледам на плочник, а без икаквог страха посматрам земљу кроз прозор авиона, са висине од неколико километара. Није ли то зато што у првом случају само од мене зависи хоћу ли скочити или не (па се плашим онога демона), а у другом случају не могу искочити и када бих хтео?

Било како било, интересују ме и овакви животописи – не без самилости, што треба признати такође.

## АТАВИЗАМ

Један мој друг из детињства, веома добар и интелигентан младић, али јако кратковид и, следствено томе, невешт спортовима, удавио се у мору, када је скакао из чамца. Није могао да одоли нагону да се покаже да је и он као остали: снажан, храбар и спретан. Никако му није била довољна интелектуална надмоћ над осталим друговима, коју су му они и признавали.

Како су, у младости људског рода, снага и физичка спретност биле много више на цени него данас (као неопходни услови за сам опстанак), тако се и у младости данашњег појединца у већини случајева јавља, као атавизам, жеља да се у овим доменима покаже супериорност. „Идејна надградња“ дошла је човечанству касније, па тако долази и појединцу. Веома је важно и да се буде чувен љубавник, важније него паметан човек. Ни ово није без везе са прастарим нагоном – одржавањем врсте.

## ОТМЕНОСТ, ФИНОЋА, ПРОСТОТА

Ови термини доста су се употребљавали „пре рата“, како се то каже. Неко је отмен, фини господин, а други је простак, протачина, сељак, „гејак“.



Данас ови термини нису препоручљиви. Њима се приписује искључиво класни садржај. Сматра се да су отменост и „финоћа“ класни атрибути за предратну изабљивачку госпоштину. Та је госпоштина развлашћена – ње, бар званично, више нема. Отуда опадају и термини. Под „простацима“ подразумевани су „плејбејци“, нижа класа. Данас ниже класе нема, владавина је радног народа, па не може бити ни простака. Поготову је реч „сељак“ имала погрдан класни смисао – ту се читав један важан, а потчињени и запостављени друштвени слој третирао као скуп бића нижег реда.

У ствари, термини о којима је реч, како они са позитивним набојем, тако и они са негативним употребљавани су у умереном значењу. По моме мишљењу и отменост, и „финоћа“ и простаклук објективно су постојали и онда, а постоје и данас. Како образовање припомаже отмености, а незнање простакуку и како имућност омогућава неке спољашње знаке отмености, то су владајући, који су били углавном образованији и имућнији, присвајали себи отменост и „финоћу“ без остатка.

Нити су, међутим, сви образовани и имућни били отмени и фини, нити сви сиромаси простаци. Међу „вишим“ било је драстичних простака чак ако су и свршили школе: напетих, бахатих, хвалисавих, гласно говорећих, егоцентрично брбљивих. Међу „нижим“ било је колико се хоће примера природне отмености, уздржаности, дискреције. Међу сељацима се врло често срећу мудри, опрезни, тихи, одмерени људи чије понашање није нимало „сељачко“. Чак као да материјална преимућства код неких људи директно утичу у смислу сумрака духовитости. Права „духовна аристократија“ би требало да просто не примећује материјалне проблеме; да, исидорински, пледира за „отмено сиромаштво“, а не да се дивљачки бори за материјална добра, не устручавајући се ни од отимачине.

Зато сам ја за ревалоризацију појмова „отмено“ и „финоћа“, али у њиховом изворном значењу. Ми данас немамо класа, али имамо појединаца који се скоројевићки „заимају“ па се почну надимати и презирати „плебс“. Те надуване сподобе нису ни fine, ни отмене, него све томе насупрот.

## НЕРВОЗА И ПРОСТОТА

Нервоза и простота је често брајају. Кажете да је нервозан онај ко је нагло „праснуо“, па вас наружио „на пасја кола“. Тај, међутим, само излива свој вишак енергије, а у дубини душе је „мртав хладан“. Некима је та „велика вика на војника“ само животна тактика – бацање прашине у очи противника, да овај обневиди, да се ошамути. Некима су, опет, простачке речи блиске срцу и њиховом „образовању“, а после свих тих грозоморних израза могу најмирније попиту кафу са вама. Ове речи су им саставни део живота и атмосфере па њихов садржај не треба увек узимати сувише буквално.

У свим сличним случајевима пре је реч о простоти него о нервози, па је тако треба и звати.

Права нервоза (која, наравно, није сама по себи нека врлина, него врста болести коју треба лечити) зна да буде и врло тиха. Не само да човека вређа свака увреда, него и сваки

мало повишен тон, али он ипак не узвраћа бучно, немајући за то „нервног капацитета“, плашећи се да ће се при узбуђењу још горе осећати. Овакви често добро развију систем аутоконтроле и успешно га примењују. Шта они у себи осећају, то задржавају за себе! То је свакако „отменији“, али не обавезно и „флегматичан“ начин одбране.

Врло често овако описана простота пролази као принципијелност, неконформизам, поштење. Тај, каже се, „нема длане на језику“: он одбруси, па куд пукло да пукло! Увек треба пажљивије погледати да ли је то баш тако, или се дерњава према беспомоћном замењује улагивањем у односу на моћнијег од себе.

## ОЖИЉЦИ

Говори се да у пријатељству не треба очекивати само добро, него се у пријатељству добро и зло деле – свега ту има, као и у животу уопште. Треба, дакле, знати праштати пријатељу, толерисати понеку његову некоректност. Треба му притицати у помоћ када му је тешко, не очекивати од њега само провод и задовољство.

Све је ово тачно, када се посматра глобално. У пракси, сваки случај захтева посебну анализу. Не треба пријатељство оптерећивати свакодневном анализом шта је ко коме добро или лоше допринео – то би значило сузбијање, па и убијање сваке спонтаности и емотивности у односима. Ако човек инстинктивно осећа да је све у реду, ако му то пријатељство трајно годи, можда анализе нису ни потребне, па их не треба ни чинити. Иначе, када понешто „шкрипи“, када осећате да постоје некакве препреке, баријере, нашто чему се у први мах не може одредити карактер ни тежина, извршите ипак повремену анализу, неће шкодити.

Ако вам пријатељ чини ситне повреде, погледајте не чините ли их и ви њему. Ако једне друге „рекомпензирају“ - ником ништа. Свака повреда оставља, међутим, ожиљак. Ожиљци могу бити ситни, неприметни. Могу и нестати, зарастати.

Могу и трајно остати. Боље је без њих него са њима! А шта ако анализа покаже да само ви носите ожиљке, све веће, све упадљивије, а онај други баш никакве? Да ли је то онда пријатељ или потајни (свесно или несвесно) непријатељ? Не морате му се светити, нађите начина да одете до њега!

Све на чему је ожиљак није оно што је пре било. Ако је ожиљака много, целина је у бити својој изменила изглед, постала је нешто друго. Морате знати шта је то друго – ако више није пријатељство, шта је онда, како се зове?

Иначе, дуге расправе, пребацивања због некоректности, због занемаривања и сл. сасвим аналогно ономе код сексуалне љубави, махом не воде ничем добром. То су, углавном, чиниоци који убрзавају коначан духовни „растур“. Ако ви чак победите у таквој расправи, побеђени вас од тога неће више завоleti. Волеће вас после тога мање. Нерадо ћете разговарати о томе, настајаће све више „табу“ тема. А када „табу“ теме толико нарасту да стекну превагу над допустивим темама, шта је онда остало од тога пријатељства?

За пријатељство је веома важно осећање да се на некога можете ослонити у невољи. Обезбеђење себе за случај невоље, никако, међутим, не може бити основна мотивација при склапању пријатељства. Шта би онда било рачунџијско калкулисање? Једно такво поуздање у пријатеља треба да постоји, али и жеља да оно не долази до искушења. Боље је да поуздање никада не буде проверено, ако то значи да нисмо западали у невоље, па нам помоћ није била ни потребна.

Ако споменутог осећања и поуздања нема, то не значи да у односу на одговарајућу личност треба у себи развијати хладноћу и одбојност. Један опрез је, свакако, спонтано већ ту, но и поред њега добро је препуштати се, колико се то може, и једној врсти симпатије. Та симпатија може бити везана само за једну атмосферу у којој један другом чинимо услугу пријатним разговором. Са неким човеком најбоље водимо неке разговоре, или најефикасније сарађујемо на одређеним пословима, а интегралног пријатељства ипак нема.

\*

Некада вам неки вајни пријатељ, тобоже у шали, или тобоже у искрености (без које нема правог пријатељства) у лице изговори серију непријатности. Ви све очекујете да ће престати, али он наставља и даље. Све то може имати један једини смисао: да вам нанесе бол – није реч ни о неком педагошком дејству, ни о самоодбрани због неког вашег иступа или чина.

Оно што прелази сваку меру и није, на крају крајева у тим увредама (људи и убијају један другог без правог разлога), него у убеђењу агресора да ви треба и даље да га сматрате пријатељем. Ако ви изгубите контролу и кажете му шта мислите о његовом пријатељству, такав ће вас прогласити за нервозног, злог, претераног, скоро вам навући лудачку кошуљу.

## КАКАВ ИМ ДА НАША ДУША

Рече, дакле, Дучић: “Јер ствари имају онакав изглед какав им да наша душа”.

Лепа мисао, која се дугом употребом похабала, па звучи као баналност. У мојим годинама, човек јој се враћа све чешће. Хоће, прустовски, да „поврати изгубљено време“. Да, као при укусу мадлене, одједном дочара читаве раније амбијенте, мирисе, звуке, своја изузетна осећања која су тада трајала. Зашто му је потребно да то дочарава и зашто баш у овим годинама све чешће? Одговор је врло јасан: осећа да је младост прошла, да се увелико прешло у другу половину, да се све брже иде крају. Смрт прети (највећи човеков страх, упркос свих супротних прича). Јесте да смрт осмишљава живот, јесте да бисмо изгубили многе радости када бисмо сазнали да смо бесмртни, али ипак свако би примио ту бесмртност и само лицемери кажу друкчије. До смрти остаје мало наде да ће смрт, баш у односу на нас, направити изузетак.

У тим околностима, налажење изгубљеног времена „у смислу бар привременог враћања на почетак“, врло је разумљива одбрамбена мера. Није ефикасна онолико колико бисмо желели, јер се ретко добро успева у било каквом дочаравању прошлости, јер ти успеси када дођу кратко трају и праћени су још и врло мучним осећањима, и пре и после. Нису природни, једном речју, у овим годинама!

Не једном сам доживљавао оно што и Дучићев јунак при повратку са обале Јонског мора: потпуну равнодушност при скоро неизмењеним амбијентима из младости, уз само визуелно дочаравање, а баш ништа да се у мени покрене, о аутентичном осећању из прошлости ни говора! Констатовао сам већ и појаве оне старачке равнодушности коју ненадмашно описује Толстој у „Рату и Миру“: све је постигнуто, у свему се успело, старица сада има само да ужива у деци и унучићима, а она ништа од тога не осећа, него ситничари, свађа се око безначајности, закера...

Ретки тренуци успешног враћања у прошлост долазе ми, изгледа, ипак најпре на музичке подстицаје. Песма „О дона Клара“ (прва коју сам као дете певао), „Краљица поља“, „Маријана“, „Бел ами“, „Дођи кабалеро“ итд. У последње време, за чудо, и песма „Кад сам био код Катице“, иако онај наставак „Ја сам јео гибанице“ руши сву поетску надградњу. Сама мелодија чини да нешто у мени затрепери, што се не дешава при много лепшим мелодијама које данас чујем први пут.

Овим нисам рекао да је наведена музика истовремено и она која ми се највише допада. Реч је само о оној која најбоље подстиче успомене из прошлости.

## ГЛУПО КАО ПАМЕТНО

Има таквих глупости које делују као паметне мисли, у првом тренутку, када их изговори неки једностран човек, веома убеђен у то што говори. Ви никада нисте размишљали на такав начин, па вам иначе бројни контрааргументи не притичу довољном брзином, нисте имали времена да их прикупите, паралисани изненадном мудролијом. Рећи ће, на пример: „Све је засновано на осцилацијама, читав свет се може објаснити на принципу осцилација“. Читав врашки свет је, збиља, препун осцилација, па није реч о неком очигледном апсурду. Ви помислите: када он тако говори, ваљда је све испитао, што није са мном случај, рецимо са гледишта осцилација нисам проучавао – сликарство. Ви после скупите противразлоге и знате да је глупост, али неки црв ипак остаје: можда те осцилације скривено збиља одређују све што постоји, само ми не знамо како.

## УСЕДЕЛИЦЕ

Један професор, чији породични живот је, иначе, веома срећан, изразито не трпи – уседелице. Нема краја људским ирационалностима! Обрнуто би се још могло разумети, ако не и правдати: да неко ко није успео у једној „важној“ ствари у животу, не трпи оне који су у том погледу успели.

Овај професор, на сваком кораку, где му се само укаже прилика, настоји да потисне уседелице, да им, рецимо, онемогући неки стручни посао. Чак је понекад и на јавним, али релативно ужим скуповима, употребио реч „уседелица“ као нешто што само по себи значи морални прекршај.

Приликом једне другарске вечери, када се расправљало о томе ко ће кога пратити, па се око једне старије неудате другарице створила извесна недоумица, рекао је, са призвукот злобе: „Ко себи већ унапред не обезбеди са ким ће се вратити, не треба ни да долази на приредбу!“.

Ја нисам присталица ма каквих неоснованих корелација, нити површних расуђивања по аналогји. Овде се, међутим, заиста чини да личност дате психологије мора имати и још тежих девијација. Као оно што се вели: „ко се смеје рђавим вицеима, тај је спреман и на друге злочине“.

### НАЈГОРИ

Понекад се људи чуде како то неки колектив трпи у средини тога и тога, када је тај и тај ужасан као човек и као стручњак, да просто брука колектив на сваком кораку. Каква је то инерција, зар је могућа толика фамилијарност?

Други одговарају да није по среди ни инерција, ни фамилијарност, него чист рачун. Свакоме одговара да постоји неко ко је гори од њега, онда није он најгори. Ако би најгори био одстрањен – тада, ко зна? Можда ће неко од осталих доћи на тапет са својим „неподопштинама“, које се овако, поред онога несрећника, мање примећују?

### ДОБРИ ДЕКА

Једном старцу, за кога се сматра да исувише и најпре мисли о самоме себи, рекох једном како сам се упознао са његовим унуком и изразих једну серију суперлатива о томе младоме човеку, коју је овај заиста и заслуживао.

Старац ме је најпре гледао као да ме не разуме. Ја се уплаших да ли он и зна да има унука – можда је заборавио услед година и других брига.

После извесног времена, старац се ипак огласи:

- Да, рече он – када гледам њега, као да видим себе кад сам био млад!  
Требало му је времена за превођење на „свој“ језик.

Био је, дакле, један од оних који сваку реченицу почињу са „ја“. Мора да им је пусто при души, иако често делују крајње „кочоперно“ и самозадовољно, до усијања. И када ћутећи размишљају, и када говоре гласно, ово „ја“ их опседа као тешка мора. Сви су остали публика, ван тога безначајни. Но ако су безначајни, постају и као публика неинтересантни а „ја“ остаје до лудила усамљено. Затворен круг!

## НАРОЧИТА МАЧКА

Приликом излета на острво Лопуд, домаћин који нас је угостио показа своју (на изглед) сасвим обичну мачку и рече да она има једну нарочиту особину - то је мачка која „гања пасе“.

Не знам какви су ти „паси“ који допуштају да их гања мачка! Не знам да ли су то неки сасвим мали псићи, или се и остали плаше особеног темперамента ове мачке. Нисам даље испитивао, да ми неки прозаичан податак не би покварио утисак. Баш је добро да има таквих мачака и да их буде и међу другим „живуљкама“!

## ЗРЕЛОСТ И ПАТЊА

Један аутор каже да онај ко никада није патио никада у ствари не сазри, не одрасте, не зна ко је он у ствари. На драстичнији начин, не помињући патњу као узрок, један професор рече једном, говорећи о другом, да има људи који из пубертета прелазе директно у сенилност. Средње фазе и немају.

## РАЗГОВОР ДУША

Рембо је тежио неком универзалном „разговору душа“, тоталном контакту, интегралној вези међу људима, како се то упрошћено каже. Својом поезијом, промашеним пријатељствима, тешким потуцањем по „белом свету“ хтео је то да докучи и освоји, све до трагичног краја. Овај грч је присутан код сваког човека: код неких тек ембрионално, без пуне свести, код других (као код Рембоа) са патосом највеће драматичности. За сада, људи су, и поред свих веза и заједништва, још увек изоловани системи – као у себе затворене кутије које емитују најразноврсније сигнале. Сигнали хаотично лете, мимоилазе се, слабе и нестају: тек понегде кратак сусрет и одговор са правог места на прави циљ. После илузија да је „разговор душа“ постигнут долазе периоди отрешњења, хлађења, поновног падања у осаму.

## ДА СЕ УНАПРЕДЕ

Људи понекад осећају такву нетрпељивост према другима да почну осећати и потребу да се трајно лише присуства оних који су предмет овакве нетрпељивости. Овде не улазим у мотиве саме нетрпељивости: да ли су тзв. оправдани разлози (ако нас неко стално кињи и малтретира, тешко да не почнемо гајити извесну нетрпељивост), или су по среди „неплеменити“ мотиви, на пример завист (смита нам што неко боље пролази у животу или „купи поене“ које бисмо ми купили да њега ту нема). Мотиви су врло различити, могу се

сводити само на висок степен нервозе: не подносимо никога у својој близини. Било како било, ова тежња да се лишимо нечијег присуства може имати врло различите интензитете, усмерења и начине реализације. У најнаивнијим случајевима ми ћемо просто – бежати од неподношљивих особа. Ако не постоје објективне могућности да трајно побегнемо од некога, избегаваћемо га колико год више можемо. У тежим случајевима, међутим, може доћи до нечега сродног убилачком нагону, па и убилачког нагона самог. Јер ако неко смета, онда је радикално решење да дотичнога уопште не буде: свако друго решење бременито је „опасношћу“ да ће се невољена особа ипак појавити и наставити да загорчава живот. Кад год „тежња да се лишимо нечијег присуства“ почне да бива сувише јака, тако да може прећи допустиве границе, треба уложити много напора да се она колико-толико хуманизује. Можемо, рецимо, желети омрзнутој особи да добије такво унапређење у служби које ће је трајно удаљити из наше средине. Веле да и у политици тако бива – понеко бива и „промакнут“, само да иде. У политици оваква „промакнутост“ могу да буду врло формална, јер је основни циљ да се особа о којој је реч лиши сваког утицаја (лична осећања ту не морају играти никакву улогу). У обичном животу, можемо нежељеном лицу желети и стварно унапређење, такво на коме ће то лице развити своје пуне стваралачке способности, само ако је нови положај још и такав да се са нама више не укршта.

### НАРЦИС НА ОСТРВУ

И највећи би се „нарциси“ избезумили на пустом острву – и њима су потребни други људи, макар као огледало сопствене нарцисоидности.

### СВЕШТЕНА ТИШИНА

Посебно ми смета галама у антикварницама: врло гласна прича продаваца и појединих, одомаћених већ, посетилаца. Запажа се и тип посетилаца који врло учено делују, на такав начин и уђу у продавницу, а онда траже, гласно, без стида и срама, нашто најбаналније: неки уџбеник кога ту најпре да нема, или: „Имате ли нешто од тога и тога?“ (обично неки врло приземан аутор).

Ови ме подсећају на понекад сретане студенте, знатно старије од својих вршњака, продуховљеног израза, можда и са златним наочарима, проседе, који личе на праве поклонице науке, а онда на испиту – појма немају о најједноставнијим стварима. Студирају затим десетак година и – никада не заврше.

У антикварници треба, дакле, да буде „свештена“ тишина, прекинута тек понеким неминовним шапатом. То је врста храма.

## ШТЕДИШЕ

Има тако убеђених присталица штедње које заболи сваки трошак, нарочито мало већи, без обзира на то што га нису они учинили, него неко други. Чак ако је трошак учињен њима у прилог и корист, као поклон њима лично, они се најпре мало намрште, док преболе овај „космички бол“, па тек онда лични интерес превагне и мало се разгале.

## НАДМОЋ ГЛУПОСТИ

Глупост стекне надмоћ својим паралишућим дејством. Она је тако огромна да вас просто порази – изгубите вољу на живот када таква глупост може да јавно постоји и буде исповедана. Такви, без воље за сам живот, немате расположења ни за борбу против глупости.

Глупост је некада састављена од делова који нису сами по себи глупост, него банална, општа места. Неко гњави читаво друштво агресивним низањем опште познатих ствари и то чини дуго, са апетитом. У целини, то је глупост, јер нема никаквог циља ни корисног смисла. Сви ћуте, јер појединачно узев и нема шта да се оспорава, а рећи говорнику просто да је досадан – није учтиво. Тако говорник изгледа паметнији од осталих – говори само он, а остали мирно слушају. Нико не зна (званично) да слушаоци све то већ знају. Изгледа као да уче, од „мудраца“, први пут.

## НАРОДНА МУДРОСТ

Неки сматрају да је мудрост, народна, све што долази из народа, све што појединац из народа „лупи“ напамет, па уколико је појединац већи аутсајдер, утолико и његова „мудрост“ испада већа. У ствари, народна мудрост је оно што остаје после вековног филтрирања свега што се по народу прича. И изворне мудрости, и филтрирање носе умни појединци из народа, па макар немали ни разреда основне школе. Умни, рекосмо, а не било који и какви.

## ВЕШТИНА БИТИ ДОСАДАН

„Вештина бити досадан је у томе да се каже све“, рекао је Волтер.

Заиста, ако све кажете, нисте више загонетни, не будите више интерес. Од тога до чисте досаде не треба много.

Ако пак хоћете све да кажете у неком метафоричком систему, морате бити врло опширни, врло сложени, са врло богатом терминологијом, не баш увек разумљиви, доста



мучни у борби са најтежим проблемима, доста спори у излагању (указује се потреба за све новијим и новијим, све датаљнијим образложењима). Тако не можете постати занимљиви, а дубоки можда, али то је већ друга ствар.

### ПЧЕЛЕ РАДИЛИЦЕ

Мени се чини да неко ко нема порода, ко се није „биолошки продужио“, треба да има улогу пчеле радилице. Ако све то сведемо на одржање врсте, онда родитељи троше велики труд око своје деце и то на врло директан начин. Људи без деце допринеће одржању врсте допунским пословима који ће то одржање олакшати преко бољих услова за туђу децу. Родитељ се продужава и преко своје деце – онај коме то није могуће продужује се својим делом искључиво. Ово не значи неки подређен однос, нити је разлог за комплекс инфериорности. Ради се просто о томе да непосредна брига о деци односи много мисли и времена – „вишак времена и мисли“ који тако остаје онима који деце немају не треба да буде употребљен на лумперај и телесна уживања, него у стваралачком смислу.

### ТАКМИЧАРИ

У свим областима људског стваралаштва, па и у науци, има таквих такмичарских духова, да вам се чини да се они само због такмичења и баве оним што су изабрали – не зато што воле тај посао, или што желе да служе истини, или што би хтели да учине услугу човечанству, него зато да би се показали бољим од других. Неки су из ових разлога пали у потпун еклектицизам: мењали су област чим виде да се у некој другој јавио и прочуо нов таленат. Одмах и они чине покушај у тој области, иако дотле за њу нису показивали нарочитог интереса, само да би себи и другима показали да се и са овим новим талентом могу носити. Ово је обележје озбиљног инфантилизма, и често води и другим девијацијама: када се почне „котрљати“ по једној основи, крене и по другима.

### ЉУДСКО ПОВЕРЕЊЕ

Врло је сложено питање узајамног поверења у заједничким људским пословима најразличитијих врста: од пословне сарадње до брака. Никако није могуће општити са другима а да се не уђе ни у какав ризик. У крајностима, људи или иду са слепим поверењем у контакт са свим и сваким (па често тешко настрадају или се извуку нетакнути правим чудом), или чине толике мере предострожности и самообезбеђења, да убију сваку спонтаност, сваку радост и задовољство у односу са људима, што је већ патолошка појава, јер се човек у досадашњем историјском развоју формирао као друштвено биће. Потребна

му је и осама: да се одмори, прибере, среди мисли, испланира даље активности итд. али без деловања у друштву и за друштво, живот постаје сасвим бесмислен.

### У ТУЂОЈ РУЦИ

Људи скромнијих способности и успеха никако не могу да схвате велике људе који су незадовољни својим делом и животом, иако су доживели потпуно признање за своја достигнућа. Ови великани понекад изврше и самоубиство. Неки показују равнодушност према публицитету и слави.

Великану су сопствене способности нешто што је он увек имао, па према томе обична, природна ствар. С друге стране, баш због своје величине, он боље види поноре неистраженог, према којима му се сопствено дело чини ситним, почетничким.

Обичан човек суди по себи: када би њему, онаквом какав је, изненада покуљале грандиозне идеје и замашни резултати, то би за њега била заиста велика радост, дар с неба, нешто неочекивано. И те како би знао да цени признања која би добио и да ужива у њима!

### ЧИТУЉЕ

Много света са поносом прича како га не интересују читуље. – Никада то не читам! – бахато наглашавају, сматрајући читуље неком старачком и малограђанском работом.

У ствари, доказују само своју крајњу себичност и неинтересовање за друге људе. Да не говорим о пијетету према умрлим, тиме пропусте и да се нађу на услузи живим, родбини, бар да благовремено изјаве саучешће.

Не само да су себични, него се можда и патолошки плаше смрти. Често се ту манифестује и необразованост, одсуство смисла за историју. У најбољем случају, познају сувише мало људи, па ни у читуљи не очекују познате.

У другој крајности, читуље се прате из злурадости и увек поновљеног задовољства што мечка није и пред нашем кућом заиграла.

### ИСКУСТВО

Добро познату истину о незаменљивости личног искуства ма којим другим облицима сазнања нарочито јасно доживљавамо у неким ситуацијама у којима се ради о нама самима, о нашој сопственој осетљивости. Читали смо о разним Борџијама и преживели једног Хитлера. Знамо врло добро шта је људско зло и какве све монструозне облике оно може да узме. Али када неко лично нама учини на жао, подметне нам ногу,

оклевета нас, „изманипулише“, ми смо склони да дигнемо и „теоријску грају“ око тога што нам се десило: као да смо открили неку нову врсту зла, која дотле није била позната. Још се чудимо што други не реагују истом мером и ту „невиђену“ монструозност примају мирно, као нешто „с текућег дневног реда“, обичну појаву свакодневице.

## ОПАСНА ПОВЕРЉИВОСТ

Треба се чувати од претераних поверавања другоме, не само због тога што и најбољи пријатељ може понекад доћи у ситуацију да ово поверење злоупотреби, него и због нас самих. Наиме, некада се деси да у каснијем животу битно превазиђемо оне слабости које смо другоме поверавали и то на такав начин да нам постане мрском и сама помисао на њих, желели бисмо да их сасвим заборавимо. Пријатељ коме смо се поверили постаје тако нежељени сведок – почињемо да га не волимо и избегавамо, без икакве његове кривице.

## ХУМОР

Смисао за хумор, добро се зна, јесте веома важна компонента човекове личности. Он је чак у многоме симптом душевног здравља, равнотеже.

Ја нећу ићи дотле да пропагирам ону паролу: „чувајте се недуховитих будала“, јер се може имати смисао за хумор и у једном пасивнијем смислу, да човек хумор разуме и воли, макар га не „производио“. Не сматрам ни да су идеални типови они који би били слични Чеховљевом смешљивом ђакону који као да је сматрао да људи постоје само зато да би им се могла издевати разна смешна имена.

Али, заиста се треба чувати оних којима никада ништа није смешно. То је дефект и душе и духа.

Хитлеров осмех на свечаностима био је само гримаса. Иначе, смејао се само када гледа филмове о мучењу Јевреја!

## БОЕМИ

Код нас се, са великим апетитом и страхопоштовањем прилепљује реч „боем“ уз неке велике уметнике, најчешће из прошлих времена, али и данашње. Каже се: „уметник и боем“. Оно „боем“ му некако и дође као „академик“. Као нешто само по себи уметничко, врло повољно и оригинално.

Ако је ико био аутентичан боем, то је био Тин Ујевић. Прочитајте, међутим, његову „Свакидашњу једиковку“ и многе друге песме, па ћете онда видети колико се он сам „радовао“ својој боеми.

Боемија је била излаз из туге и невоље, или и једини могући модус вивиенди. Већином су то били прави мученици, који су се „од муке“ одавали боеми. Затим то пређе у навику, али од које су се доста лако одвикли многи који су имали срећу да дођу у повољније материјалне прилике, или у толерантнију средину.

Мучили су се у беди и јаду, сиромашни и шиканирани, пили не знајући шта друго да чине и умирали у младим годинама.

Онда су дошли сити и бесни и накинђуреним „Скадарлијама“ китили свој тривијални провод крвавом сликом Ђуре Јакшића.

\*

Одговарајуће боемске атмосфере су непоновљиве. Углавном смешно и јадно изгледају покушаји каснијих генерација да их тачно репродукују и оживе. Понављају се до бесвести исти вицеви о Чича Илији Станојевићу, интимно се он назива Чичом, иако нико од оних који га нису лично познавали и гледали не може бити у стању да га аутентично доживи. Додуше, могло би се рећи да онда уопште нема смисла дочаравати ма какву историју. То свакако нисмо рекли – само се дочаравање историје, као један тежак и озбиљан посао, никада не кити неком интимизацијом и не труди се да са историјским личностима буде „per-tu“.

Реч „боем“ се често употребљава и тамо где би више одговарало „распикућа“, па и „пропалица“. Тако се свакојаки готовани под заједничком платформом боемије такорећи изједначавају са уметницима. Док су уметници оставили значајна дела, готовани су минули без трага. Чокањи, тј. оно што је било заједничко, одавно су испијени.

## ВЕЧИТА ЧАРОЛИЈА

Познато је да многи људи под утицајем алкохола (одн. дозе која је довољно јака да „помери односе у свести“ али и довољно слаба – да још није дошло до општег расула) одједном осете да је друштво у коме се моментално налазе „оно право друштво“, да су људи који у том друштву седе једини и прави пријатељи, којима се може све поверити; да је тренутак у коме су, најзад онај одсудни момент, на који се толико чекало, да би се предузели судбоносни кораци. У тој илузији човек свашта каже и наобећава, због чега се после, када дође у нормално стање, љуто каје.

Оно што је у овој „вечитој чаролији“ интересантно јесте чињеница да се ова илузија сваки пут понавља, да ништа не користи раније искуство, чак и ако га се човек, пошто није трештен пијан, и сећа. Он каже себи: „Јесте, и јуче сам имао осећање да је дошло оно право, али то у ствари тада није било, а сада јесте“. И тако у недоглед, док се све не изједначи и

не пређе у перманентно осећање оног правог, што је равно потпуној пропасти. Они који савладају стално понављање ове илузије, превалили су већи део пута ка радикалном спасењу.

### О „МУЗИЧКОМ“ ЛИЦЕМЕРЈУ

Добро је познато да постоје музички снобови који посећују концерте само ради „друштвене“ афирмације, док се у музику разумеју „ко Мара у хармонику“.

Ту спадају и многи страсни скупљачи плоча, такозвани „плочаши“. Сатима се слуша музика а онда падају само коментари типа „магистрално“, „дивно“, „прекрасно“, „дубоко“ итд. – речи које може изговорити свако, па и онај ко ништа није ни слушао ни чуо, него размишљао о прозаичној свакодневици.

Додуше, музика и не допушта чисто рационалан приступ (као уосталом ни друге уметности, само је то код музике најизраженије), па и не очекујем од „плочаша“ да речима изразе сву лепоту и посебност онога што су чули. Ипак је музика и висока стручност – о њој се итекако може стручно говорити, и без претензија да се она речима адекватно интерпретира. Мало је, заиста премало, оно „дивно“ и „красно“, да бисмо поверовали у нечију музичку образованост, само зато што пасивно седи и слуша.

Може се, додуше, рећи да је довољно што они уживају; не морају бити музички образовани, а да ипак могу музику дубоко осећати. То је сасвим у реду, али само на основу тога нико се нема разлога правити важним, нити захтевати неко посебно поштовање. Већина људи ужива у јелу, али ако се стално хвале како уживају онда су ипак само – простаци. Само уживање је приватна ствар, оно не значи ништа. И ја уживам у музици, али ми ни на памет на пада да себи то приписујем као неку квалификацију.

Уопште, када је реч о „хобију“ он може бити признат само ако је активан, ако је стваралачки бар минимално. Ако је чиста разбигра и обавља се најтраљавије, тек као нека јадна имитација праве активности, нека буде допуштен и такав, ако онеме кога упражњава значи неку релаксацију. Бити допуштен, не значи бити и цењен!

Мене јако нервирају они играчи шаха који сатима играју са себи сличним „пацерима“ и то чине годинама (ако им приђете док играју шах, просто вас не примећују) а који се не потруде да, када већ толико време губе, постигну бар неку категорију. Мислим, дакле, да у свему треба имати неки јасно оформљен циљ, па и у „хобију“. Није реч ни о каквом прагматизму ни у погледу тежње за материјалном добити, ни за славом! Пледирам за активан однос, за стваралачку личност за „заокругљене“ послове, да се зна шта се радило и шта се постигло и у чему је разлика између онога ко то јесте постигао и онога са којим то није случај.

Ја сам као дете играо шах као чисту разбигригу, играо га много па чак и добро: био сам у стању да победим и понеког одраслог „пацера“. Када сам сазнао да постоји теорија и када сам се уверио каква и колика је она, када сам постао свестан чињенице да су за право шахисту можда сви моји потези највеће глупости, без обзира на то што ја помоћу њих побеђујем оне који су још гори од мене, ја сам напустио шах и то потпуно. Он је за мене био сувише озбиљан да бих могао уживати у њему играјући га пацерски, али недовољно важан (с обзиром на друге преокупације) да бих му могао посветити још више времена, а поготову још већу умну концентрацију.

Можда сам ја у свему овоме сувише строг и искључив. Говорим, међутим, искрено – како заиста и осећам.

### НЕ ЗНАМ, НЕ ЗНАМ

Један доста запарложен човек, са којим сам, случајно, разговарао подуже у неколико међусобно доста блиских наврата, имао је врло посебан начин упорног одбијања свих нових сазнања, чије присуство је реметило његов блажени мир и његову свакодневну рутину. На све што му (за њега ново) причате, он одговара: „Не знам, не знам“, „Не знам ја то“, „Нисам ја никада тамо био“, „Не, не, нисам ја то читао“. А ви му баш зато и говорите што он то не зна – никако не због тога што он то евентуално већ зна, заиста никако због тога.

Разговор се водио у Бањи. Он је рекао да му је ово први долазак у ту бању. Ви му онда, да га забавите, причате о бањи, износите му разне податке, шта и где је било пре рата, шта од тога постоји и данас и у које сврхе, шта је после рата изграђено. Он на све то одговара: „Не, не, не знам ја то. Нисам ја никада био у бањи. Не, не, то ми није познато“. Ово говори са таквом интонацијом као да сте ви њега узели на испит, па тражите од њега да он то све каже, или као да му држите предавање, из кога ћете га после испитивати.

Простије речено, он хоће да каже да га то никада није интересовало, нити ће га икада интересовати, да му ви тиме досађујете. И тако редом, по свим областима: политика, наука, историја. Оно што је дотле сазнао, ту је. Све ново није ту и не може бити. „Не знам“, то значи: „Нећу да знам“.

Са таквим човеком се, у ствари, уопште не може разговарати. Могу се са њим играти карте, шах, може се ићи на утакмицу, томболу, састављати спортска прогноза, могу се вршити, дакле, оне делатности за које вам је партнер потребан само у најужем смислу, као живо биће које довољно добро зна правила дотичне игре. При томе партнеру не морате знати чак ни име.

Многа наизглед тесна пријатељства праћена свакодневним дружењем, само су партнерства ове врсте. Људи годинама играју таблић и никакав људски разговор нису никада повели. Када један партнер умре, наследник у партији се нађе већ сутра и то је – све.

## КАО НЕВРАЋЕНА КЊИГА

Постоји ступидно схватање да позајмљене књиге не треба враћати сопственику. То, кажу, није грехота. Књига није мерљива материјалним аршином или динарима. И тако – не враћају књиге које позајме. Такав обичај је све проширенији. Скоро да вам нико сам од себе не враћа књигу. Морате интервенисати – тада понеко и врати.

Пре свега, ни материјална вредност књиге није за потцењивање (данас поготову). Али, људи моји, књига је драгоцену поседнику зато што му је потребна, или му је драга успомена. Ако однекуд жели да је се реши, он ће наћи начина за то и без вашег присвајања.

Слично схватање све се више шири и у области сексуалног морала. Велике сексуалне слободе које данас постоје тумаче се тако да је буквално све у сексуалном комплексу „лична ствар“ појединца, онако као што је лична ствар појединца воли ли он више пиво или кока–колу. Као да се то ништа не тиче других појединаца, па и оних који су директно „у игри“, као да сексуални живот није везан са дубоким емоцијама, јер се ради о једном основном нагону, везаном за опстанак људског рода; као да, ако је реч о браку, не постоји читав сплет финеса и у вези са децом, и у вези са материјалном страном ствари, и у вези са друштвеном улогом појединаца.

Тако ћете видети особе које себе сматрају веома часним или које то, на крају крајева, претежно и јесу у свим другим областима, а које варају своје брачне другове са таквом лакоћом, са тако мирном савешћу да се просто зачудите како им већ сам елемент лажи не пада на памет, ако им је већ савршено свеједно шта о томе мисли, или би мислио када би знао, преварени партнер. Мисли се да је сексуални морал нека сасвим посебна врста морала до те мере, да у њему у сасвим сличним ситуацијама могу важити потпуно супротна правила него у областима ван „секса“.

Ствар је у томе што оваква схватања врло често доводе до врло тешких последица на крају крајева не само по друге, него и у односу на починиоца преступа. Ни то не нагони на размишљање ове сексуалне „либерале“. То су неки конвенционалисти, који сматрају да је све релативно, све ствар договора: морално је оно за шта се договоримо да је такво. Нека у томе има и истине, али онда треба направити договор са свима којих се односна проблематика тиче: и са женом и са љубавницом, ако је могуће, а не само са једном од њих. У поштеној игри правила се не крше – поготову велика збрка настаје ако се нека крше, а нека не, при чему је опет кршење волунтаристичко – некад на један, некад на други начин, како се нама прохте.

Ја лично мислим да су прекршиоци ове врсте склони и многим другим прекршајима.

## СУЛУДОСТ

Реч „сулуд“ добро је нађена за оне који у клиничком смислу не спадају у оболеле, а за које се, ипак, одмах види да са њима нешто није у реду, и то крупно. Такви чак могу имати и знатних професионалних успеха у неком специјалном домену, а да при томе робују

својим чудним, смешним, неумесним особинама, по којима „одскачу“ од осталог света. Способни и сналажљиви у неким областима (појединци, наравно, чак ни то), они у другим показују невероватну неурачунљивост. Често говоре много и свашта: са великом страшћу и заносом сипају нечувене бесмислице које не могу да претрпе ни најскромнији тест логичности и истинитости. Што луђе, што непровереније – то боље. У такве спадају и болесни лажови који просто нису у стању да кажу истину. То код њих није срачунато на личну корист – често иде и против ње, у најмању руку тиме што временом изгубе сваки углед и поверење. Свеједно, само нека је што претераније, што „безвезније“, што непромишљеније.

### ГРЧЕВИТЕ РАДИШЕ

Неки се људи поломише од посла, изгарају просто на њему, немају ни часа слободног времена, на послу су од ујутру до увече, а ипак не важе ни као вредни ни као озбиљни, чак их сматрају промашеним, иако оно што раде, раде веома квалитетно.

Па у чему је онда ствар?

То су људи за које се по много чему зна да су способни и за много сложеније послове од оних на којима овако усрдно раде, али не налазе снаге да се за њих темељито припреме, што би захтевало додатне напоре у смислу учења нових ствари, знатно напрезање тела и духа у суштинском, а не само у рутинском смислу. Пошто су то ипак људи развијене свести и савести, они добро осећају овај свој дефект, али никако да узмогну отклонити га. Да се оправдају пред другима, а и пред самим собом, они се претерано залажу на послу који им иде сувише лако, на коме додуше улажу велики труд, али који иде без дубљег размишљања, без дилема, без принципијелних тешкоћа. Онда теше себе: „Па како бих могао да нађем времена и за оно друго, када овде трошим сваки минут“.

С друге стране, има оних који са мање грчевитости, али солидно, обављају и послове мање сложености од ових претходних, а ипак не важе као промашени. Они су нашли праву меру, склад између својих могућности и задатака које прихватају. Није промашеност у томе што се није постигло нешто велико, него у томе што нису искоришћене сопствене моћи, него се отишло на споредну стазу из страха пред главном магистралом.

### КАДА СЕ ЧОВЕК НЕ МОЖЕ НИ СНАЋИ

Велика неумереност у говору, грдна претеривања, невероватно слепило према једној врсти чињеница уз некритично апсолутизовање других, све се то среће и код лица од којих се тако шта не би очекивало. Имате пред собом угледну личност, познату са своје памети, врлина и заслуга, па тек та личност тако катастрофално и непоправљиво „лупи“, да вас „обори с ногу“ – не знате шта ћете са собом.



И обичан говор пати од разних „поштапалица“ чија тачна анализа даје утисак неадекватности, претераности, неумерености. Реч је и о употреби квантификатора „сваки“, „неки“, „ма који“, итд. као и о неумесној употреби суперлатива. Ако овакве неодговарајуће синтагме пређу у „поштапалице“ ствар је, готово би се могло рећи, ублажена – „поштапалица“ се изговара механички и не држи се много до њеног буквалног значења.

Ја се из младости сећам једне комшинице којој се десило да се нагло пробудила из сна, па неколико тренутака, што се иначе дешава и другима, није била свесна ни себе ни ситуације у којој се налази. Сутра је то овако коментарисала, понављајући неколико пута, са највећом жестином и унезвереношћу:

„Најгоре је кад се човек ноћом пробуди, па се не може ни снаћи“.

То је, дакле, најгоре. Значи, горе од Аушвица! Колики ли је само списак мука које је човек подносио и подносиће а које су много горе од наглог буђења ноћу! За комшиницу је, међутим, вели она, ипак најгоре то буђење.

Комшиница има оправдање: види се да је имала неки гадан кошмар и то „ноћом“. Погледајте, међутим, колико и како се суперлатив „најгоре“ употребљава и када кошмара нема. То „најгоре“ царује ван сваког контекста, и, просто говорећи, замењује као синоним речи „лоше“ или „рђаво“.

## НАВИЈАЧИ

Много ми смета када „навијачи“ у неком спорту (који се иначе сами не баве спортом нити су се икада њиме бавили, а ни на неки други начин, сем „навијањем“ не доприносе ништа одређено вољеном клубу), идентификују себе са клубом на такав начин, да, када о њему говоре, употребљавају реч „ми“, „Ми побеђујемо“, „ми смо у успону“, „Ову утакмицу нисмо смели да изгубимо“ итд.

Мени се чини да се ту много и незаслужено присваја. Ту има једна илузија у смислу идентификације – уздизање себе до својих идола. Рекло би се, има и нечег позитивног: тежња за заједништвом. Рекло би се такође да се идентификација врши и са извесним правом, јер су навијачи одређен подстрек за играче. И поред свих ових и других оправдања, (а извесна оправдања то свакако јесу), ја опет остајем при томе да је оно „ми“ претерано.

Претераност друге врсте је и идолатрија спортских „звезда“ (и свих других „звезда“, наравно, али у спорту и забавној музици је то најразвијеније). Ја не говорим при томе о неправди која се тако чини многим прегаоцима на другим пољима, чији је допринос општем добру већи, а о којима неки сазнају тек преко читуље (многи ни тада). Говорим више у интересу самих „навијача“. Има ту нечега ропског, улизичког, „отуђеног“ како би се то рекло на савремен начин. Треба, наравно, признати спортске и друге успехе, радовати се њима и као тријумфу човека уопште, али не заборављати при томе сопствену „маленкост“, преносећи све емоције на идола. Ипак смо људи највише по ономе што сами стварамо, а мало или нимало по ономе што обожавамо некога ко не зна ни да постојимо!

Отуђење, глобално речено, иде у два смера. Можемо се отуђити од других људи и, „усмртивши“ тако себе као друштвено биће, „усмртити“ се и као људско биће уопште. У другом смислу, као горе, толико се идентификује са другим, да опет сопственог бића нестане.

## КОМУНИКАТИВНА ЗАТВОРЕНОСТ

Има особа (то је веома распрострањен тип људи) који важе као крајње комуникативни, људи спремни свакоме да помогну, веома разговорни и отворени, а да је, када се ствари погледају мало поближе, у ствари по среди једна посебна врста херметичности. Све те „зурле и таламбаси“, сва та силна прича која се од њих може стално чути, „баца прашину у очи“: они ни са ким не ступају у суштинске везе – све то остаје по површини; никада стварно ништа не говоре ни о себи ни о другима. Циљеви им могу бити сасвим друкчији у односу на привид који о себи стварају. Када човек има на стотине „пријатеља“, често се, са разлогом постави питање да ли има и једног правог. Ту би реч „пријатељ“ требало заменити речју „познаник“ или неком сличном, јер (и поред грљења, љубљења, стискања руку, тапшања по рамену) људи се у таквом односу у ствари не познају. И отвореност ових „херметичних комуникативаца“ је, рекосмо, привидна: они брзо прелазе на „ти“, брзо уплићу у говор „смелије“ изразе, што даје само илузију блискости.

Такође има доста људи који важе као врло добри: „душе од човека“, постижући тај утисак благошћу израза, топлим речима, распитивањем о вама и свима вашим, а када бисте покушали да направите списак њихових стварних „доброчинстава“, зачудили бисте се како би то мален списак испао, уколико би га уопште било. Неретко се деси да су то обичне ћифте, никакви „добри људи“, никакве од њих „вајде“ ни „берићета“. Релативно добро је ако још, уз сву ту своју „финоћу“ не чине зла у потаји, јер и тога бива.

Има, наравно, и правих добрих људи, итекако. То се мери по „учинку“ доброте, не по речима.

Пријатељства ових „суперкомуникативних“ често личе на везе, рецимо, дугогодишњих карташких партнера. Ти се људи годинама не растају и споља све личи на присно пријатељство, а када неко из друштва умре, онда се хладно тражи нови партнер.

## СИЛВЕР-ЖИЛЕТИ

Чим се деси несташница било чега, одмах се нађу многи „спретни људи“ који могу „испод жита“ да набаве ретки артикал. У ту набавку често уложе више маште и труда него што вреди сама набављена ствар. Ја се сећам несташнице жилета, која је пре петнаестак година „потресла“ људе који се сами брију. Како су се важни правили они који су ипак успевали да набаве силвер–жилете! Скоро да дође до класне разлике: класа оних који немају силвер жилете и класа оних који их имају. Жилети су постала централна тема

разговора. Јавили су се и „супермени“ у жилетској области – они који се по неколико десетина пута обрију једним жилетом.

## НЕ ЧИНИ ДРУГОМЕ ОНО ШТО НЕ ЖЕЛИШ ДА ТЕБИ БУДЕ УЧИЊЕНО

Овај наизглед тако једноставан морални принцип (заиста и лепо применљив у многим „чистим“ ситуацијама) подразумева исту скалу вредности за све људе, што у пракси уме да буде врло сложено. Оно што ја сматрам за лоше неко сматра за добро – не учинивши му то, ја мислим да сам му учинио услугу, а он сматра да сам га лишио нечега драгоценог. Да бисмо принцип интегрално применили, морали бисмо конструисати какву такву објективно важећу скалу. Ова, међутим, своди примену на много елементарнији домен него што би се помислило на први поглед.

## ПОШТЕЊЕ

Дешава се да се о обичном „редовном“ људском поштењу говори као о некој посебној заслуги. Човек који објективно посматра ствари и увек говори истину испада нека врста „екстремисте“, па макар он био сасвим неекстреман, умерен и неагресиван. Уместо да се поштење узима као нормална, сама по себи разумљива особина а да се хвале и славе само изузетни подвизи, испада да је нормално понашање у неком „полупоштењу“, а (ваљда ретки) сасвим коректни људи му дођу као изузетак, достојан онда сваке хвале.

## ПЕСНИЦОМ О СТО

Сви ћемо се сложити (званично) да човек треба да буде скроман, да не истиче сам своје заслуге, да треба да сачека да други те заслуге уоче и одају им дужно признање и награду. Неки ће, наравно, у начелу све то прихватити, а у пракси се борити најгрчевитије за сваки „поен“. Други ће поруку послушати и препустити се бризи других.

Дешавају се, међутим, и то не ретко случајеви да ти „други“ просто игноришу таквог поштењака и то да игноришу толико више уколико су заслуге веће. Или му одају неко формално признање, далеко мање од заслуженог, обраћају му се са поштовањем, или чак понеком ласкавом речи, али на начин од којих овај нема никакве стварне „вајде“ и, у ствари, остаје запостављен.

Препоручује се оваквом добричини да он ипак, ту и тамо, благим речима, без свађалачког тона, припомене понешто о тој својој запостављености. Ако се ближњи и опет оглуше, поставља се питање треба ли или не да „добријан“ ипак тресне песницом о сто и да ултимативно затражи своја права?

Ми смо мишљења да се, нажалост, у таквим случајевима ова песница мора употребити на наведени начин – грунути, дакле, њоме по столу. Неких увредљивих речи не мора бити, али довољно одлучне су неопходне. Јесте да ту има извесног ризика, јер ће изразито окорела средина прогласити изненадног бунтовника за шенулог. Можда би било удобније остати благо запостављен него важити као „чвркнут“, а опет не постићи ништа. Какав је то, међутим живот без икаквог ризика? Само врло скучен и у свему оскудан.

Тресните, значи, песницом када „преврши дара меру!“ Не одлучите се на то лако, али када се одлучите, терајте своје. Ако то не учините, осећате се „крпом“, изгубићете осећај интегритета и онда ће за вас и оне ситне предности „мира у кући“ постати превише бљутавог укуса, да би биле довољна награда за бесконфликтност.

А да превршавања мере даром бива, тачно је. Рекосмо, не ретко. Срећом, не ни сувише често да би се ситуација прогласила алармантном на најширем плану. Ипак је све то чешће него што би смело да буде у друштву које човека са великим Ч ставља у центар своје пажње и интереса.

## ОСМЕХ И ГСП

Вероватно сте запазили да многи улазе у аутобус – са осмехом! Можда су то „прави људи“, а ми остали – намћори, препуни сваког отуђења, одљуди и отпадници.

Овакав весељак, улазећи у препуно возило ГСП, ведро се осврће на све стране. Као да би рекао: „Ево и ја стигох, драги другови!“. Њему ни на памет не пада да тим доласком није никога импресионирао, да је велика већина присутних грађана равнодушна не само према његовом уласку, него и његовом постојању у овој долини плача.

А можда и не жели никога да импресионира (просто је ведар, ужива у животу, увек добро расположен)?

Када би то тако било, онда би и на улицама било колико се хоће овако „соло“ насмејаних. Њих у пролазу, међутим, не запажамо. Ипак је то нешто у вези са уласком у возило.

Можда задовољан што је успео да уђе? Не, тако се смеју и када око уласка нема никаквих тешкоћа, када су сами – самцијати.

Доживљава, можда, аутобус (затворен простор) као нечији стан, или установу, пре оно прво него ово друго. Сви присутни су сурогат за домаћина. При уласку у кућу следује – љубазно лице.

Ако ово последње није тачно, онда „извесан осмех“ је тајанственији од Ђокондиног.

## ЗАГОНЕТНИ

Има врло загонетних особа, нарочито по изразу лица, рекло би се да грдну неку тајну крију у себи. Можда тајну о смислу живота, решење неког од најкрупнијих филозофских проблема? Овај загонетни изглед праћен је често супериорним осмехом. Загонетни зна да заведе: жену, пријатеља, масу.

Требало би неке од тих загонетних упитати каква је то мудрост коју крију, каква неслућена истина. Није ли то нешто јаче, дубље, обухватније од онога што су открили Кант, Хегел, Маркс? Ови генијални људи открили су силне дубине, али и поноре, неизвесности. Нису имали овај супериорни смешак. Биће, загонетни, да код тебе нема никаквих понора – реци онда ту своју истину, да је и ми чујемо!

## САМОЋЕ

Има самоћа тако тешких, тако неподношљивих и убиствених да би, у првом бар тренутку, и појава осведоченог непријатеља значила неко олакшање и охрабрење.

Ово лепо изражава амерички писац Селинџер у своме роману „Ловац у жити“, узбудљивој поеми о младалачком добу. У једном тренутку овакве, интегралне усамљености, млади јунак Селинџеровог романа каже: „Недостајао ми је чак и стари Мориц“.

А „стари Мориц“ то је био један лифтбој који му је узео новац за неку проститутку где овај не само да ништа код те даме није урадио, него је добио и батине, као „додатак“ и узет му и остатак пара.

## ПЕРА СА ЛОПТОМ

Више се не виђа знаменити Пера са лоптом, звани „Пера звездаш“. Не чују се више његове бесмислене, али темпераментно изговорене тираде. Не удара више о плочник његова фудбалска лопта, везана канапом.

Они који се сећају Пера, сетиће се и његовог балона с водом, који је увек носио уз себе. С времена на време би Пера просуо тај балон себи на главу – и преко качкета, ако је потребно. То је био неки ритуал чији је смисао само он знао. Да ли је тиме расхлађивао свој „звездашки“ темперамент, или је смисао био дубљи, нека недокучива алегорија – остало је тајна за сва времена.

## ОТМЕНОСТ ЗАКАШЊАВАЊА

Код нас су разни површни људи увели и исфорсирали обичај да се на разне скупове долази са закашњењем. Намерно се то тако чини – изгледа им „отменије“, бог те пита како и зашто.

Један „шампионски“ случај ове врсте заслужује да буде забележен.

После одбрањене докторске дисертације, један колега је позвао другове на вечеру. Рекао је свима где да дођемо и у колико часова. Вечера је била заказана у једном хотелу.

У оваквим случајевима је обичај да организатор, одн. слављеник, дође нешто пре уговореног времена. Без обзира на то што је вечера заказана у хотелу, он је домаћин и треба да дочекује госте. Сем тога, треба проверити да ли је резервација извршена, да ли су наруџбине у погледу јела и пића у реду итд.

Рачунајући на ово, ја одем тачно на време, убеђен да ћу бар слављеника тамо затећи, а он и јесте најважнији. Слављеника, међутим, није било. Срећом, још су неки дошли тачно, па нисам био сам. Ми упитамо да ли је неко резервисао велики сто за неку прославу. Добили смо потврдан одговор. Седнемо за назначени сто и мало почекали. Слављеника – још нема.

У то почну пристизати и остали.

Свако прво погледом тражи домаћина, види да га нема, па распитује о чему се ради. Ми објашњавамо. У мени већ – кипти.

Тако пристигну сви. Сви, дакле, седимо за столом, а слављеника – јок. Келнери долазе и питају шта ћемо да поручимо. Ми смо у недоумици. Можда домаћин има неку посебну замисао у том погледу, па бисмо је могли покварити, наручујући свако шта хоће. Поручујемо аперитиве један, други пут. Питају да ли ћемо шта за јело. Неки мисле да нема смисла јести док домаћин не дође, јер испада да већ славимо, у његовом одсуству. Други ипак поручују за себе, гладни су.

Недоумицу замењује гњев. Онда долази брига – да му се није нешто десило? Можда отићи његовој кући? Ипак, остајемо. Атмосфера – никаква!

Најзад, он стиже са читав сат закашњења. Дошао му, вели, неки пријатељ, па се задржао. Никаквог узбуђења, никаквог правог извињења.

Просто је изгледало да је то учинио – намерно!

Остали смо и даље, реда ради. Неки су се и развеселили. Ја – никако! Никако нисам могао да опростим. Не ради сујете, не из личне погођености! Био сам погођен као логичар, као мислећи човек, као свесно биће!

Овome ће се приговорити ситничавост. Они који закашњавају наводно су лежернији, ширих погледа, неконвенционални. Наћи ће се оправдања колико желите. Једино се не

каже ништа о томе како би изгледало да су сви поступили на аналоган начин, па долазили у најразличитија времена. Какви би се ту уопште разговори могли водити?

Зашто се онда и заказује у одређено време? Могло би се рећи: дођи када хоћеш? Тада би се дешавало да се нико ни са ким не сретне. Да ли се то онда зове „састанак“?

Наравно, још се једна ствар прећуткује: непријатност нанета другима.

## ОЛОШ

Једна стара госпођица, која се није удала зато што јој се ни један младожења није учинио достојним ње у друштвеном смислу, за све који су стајали, по њеном мишљењу, испод ње у класном погледу, имала је само једну реч: „олош“.

Узгред буди речено, она није била из неке древне „аристократске“ породице. Отац јој је дошао са села, па зарадио прилично као трговац. Били су имућни, али не неки „трули богаташи“. Нека њена браћа завршила су школе и имала лепе положаје а нека и нису, оставши сасвим „обични“ грађани, у нашој малој паланци.

Она није завршила никакву школу сем основне. Требало је да се уда, али се није удала. Живела је за браћу и сестре.

- Тако му и треба, кад се са олошем меша. Ајде, богати, све је то олош!

И тако даље.

Што је главно, она није била зла жена, него једна добра душа. Она је у пракси била савим душевна према сваком „олошу“.

Али, нека се зна, фине фамилије су – фине, а олош је – олош.

У томе је, ваљда, било и неког грчевитог тражења смисла животу. Ако је особа лично незадовољна својим животом, може му тражити смисао у самом припадништву неком вишем слоју. Да би неки слој био виши, мора постојати и неки који је од њега нижи. Што нижи, то боље! Врло низак ће бити ако му се пришије и погрда.

## ПРЕШЕРНОВА ВРБА

У Прешерново родно село Врбу ишао сам 1949. г. када сам летовао у Радовљици. То је за мене био посебан, изванредан утисак. Прешерна сам, наравно, читао још као гимназијалац нижих разреда и нарочито га заволео. Неке сам његове песме знао и напамет, пре свега песму „О Врбо!“. Све се изванредно слагало, све је било како сам и замишљао. Црквица Светог Марка, крај саме песникове родне куће изгледала је, заиста, као у песми, као да бди над свим оним скромним благодетима за којима се у песми чезне.

Стицајем околности, посетио сам поново Врбу 1977. г. али у оквиру једне званичне делегације, којој су показиване лепоте Бледа и околине. Имао сам четрдесет осам година и преко тридесет година доброг познавања Прешерна, али сам доживео да ми водич

говори о Прешерну најосновније ствари. Он је то чинио у доброј намери, али ја сам доживљавао као да потцењује публику. Те најосновније ствари говорио је упрошћено преко сваке мере. Нажалост, понеко из делегације деловао је тако као да све то чује први пут. Ја сам шеткао окол, па би ме неко попреко погледао – испадало је да немам довољно интереса за културу.

Тако ми се десило и у Дубровнику, да ми је један колега, од кога то нисам могао очекивати, објаснио да је Дубровник врло стар град и да у њему има јако много споменика културе! Додао је још неколико тривијалних чињеница. Ако ћутите, испадате незналица, а ако ви почнете нешто говорити, делујете неучтиво. Неће ни да вас слушају шта говорите: није ваше да то знате, није то ваш сектор, нисте ви за то задужени!

Не смете да штрчите! Ако сте математичар, ви имате да се помирите са тим да целога живота праве са вама глупе пошалице у вези са Питагорином теоремом, и два и два су четири, и коза и по и динар и по, при чему је квадратна једначина врхунац људског ума! Ако се откријете да знате доста других ствари, ви чините неку врсту преступа, кршите „правила игре“, нарочито ако покажете да сте јачи и у оној области која је вашем површном саговорнику чак и некаква струка.

### СВУДА КОД СВОЈЕ КУЋЕ

Често се срећу људи који се свуда осећају као код своје куће. Самопоуздано, гласно улазе у кафану, изволевају птичије млеко и љуте се што га нема, врло слободно се служе свим расположивим предметима тзв. друштвеног стандарда. Знају сва своја права и никада не пропуштају прилику да их до краја искористе. Увек грабе место у аутобусу, пипкају самоуверено све предмете у авиону, са стјуардесом разговарају као са својом комшиницом.

Рекло би се да то тако и треба да буде – друштвена својина је својина сваког од нас. Ту и нема места неком посебном устручавању – од кога бисмо се устручавали?

С формалне стране се нема шта приговорити. Прекршаја нема. Устручљив, плашљив, превише кротак приступ других – није ли знак, остатак потчињености карактеристичне за прошлост, паланачког комплекса инфериорности? Навали народе, најзад је све наше!

С формалне стране, рекосмо, приговора нема. И нема прекршаја, додасмо одмах. Некако нам се реч „прекршај“ сама наметнула, иако прекршаја није било.

Наметнула се јер је она ту негде, сасвим близу. Зачас онај самоуверени наступ пређе у узурпацију – док трепнеш, ето злоупотребе. Ако је нешто свију нас, то је ипак различито од мога лично. А према лично мом се, ипак, најчешће односимо много тананије.

Лично ја навијам за кроткост, ма и паланачку.



### ВЕЛИКА ИЛИ МАЛА ЛАЖ

Врло озбиљан наставник каже за другог, веома угледног и старијег професора, како га је својим очима видео (и опет проверио) да се, у једној капији у предграђу, „дави“ са неком преиспољном „камењарком“.

Ако је тачно, збиља да се човек замисли: шта се све и зашто крије иза појединих блиставих фасада! Ако је свесна лаж, какав па испада лик онога који лаже!

Можда је по среди она Хитлерова тактика да више пали велика лаж него мала: обичан човек, који све узима по својој мери, пре ће поверовати великој лажи, не претпостављајући да ико може бити толико дрзак да лаже овако крупно и неосновано.

### ДОБРОТА ИЛИ ЕГОИЗАМ

Има мизантропа који сваку људску доброту своде на егоизам, на лични мотив. И приликом најнесебичнијег нечијег самопожртвовања кажу: „Он је то учинио из сујете, годи му да важи као несебичан“. Нажалост, многе доброте, при пажљивој анализи, збиља могу бити „спуштене на земљу“, али не све. Има, не сувише често, не чак ни сувише упадљиво, таквих доброта које делују савршено независно од жеље за признањем (ни пред самим собом) – по нагону просто или из жеље да другог усреће. То су они чија левица не зна шта је десница дала. Њихово постојање, ма колико малобројни били, једно је од великих оправдања за људски живот уопште.

### СИТНА ПИТАЊА, ВЕЛИКО ЗНАЧЕЊЕ

Има причалица којима није довољно што их слушате, него би желели да им ви уз то непрекидно одобравате, да се стално у свему са њима слажете и да то јасно дајете до знања. Такви вас стално запиткују: „А? А? Је л’ тако? А?“.

Други опет, када ви њима нешто говорите, непрекидно сигнализирају да су на дистанци од тога, да све то примају као информацију, да само региструју, а не опредељују се. Ово изражавају нарочито наглашено речцом „аха“, коју брзо понављају чим посумњају да ви од њих очекујете неко изјашњавање. Уместо „да, тако је“, ви чујете: „аха, аха, аха“, које вас хлади и разоружава. То „аха“ значи само: „Разумео сам шта ми кажеш“.

### КО ЈЕ ВЕЋИ ЗЛОЧИНАЦ

Понеко расправља о томе ко је већи злочинац: Хитлер или Мусолини, па оцени Мусолинија блаже (да је мање злочина починио, да није био толики расиста, да је у Италији био ипак сношљивији режим него у Немачкој, итд.). Ако је ово и тачно може бити тачно

само у томе смислу да је Мусолини заслужио да буде стрељан, рецимо, десет пута, а Хитлер педесет пута, што практично излази на исто.

Лако се може показати да релативно мањи ефекти Мусолинијевог злочинства долазе пре из разних објективних околности, него из блаже ћуди самога Мусолинија, макар она и била и нешто блажа. При овим, иначе прилично беспредметним разматрањима, не треба губити из вида чињеницу да је Мусолини дошао пре и да је послужио Хитлеру као важан узор, што Мусолинијеву кривицу објективно знатно повећава. Ваљда је зато Мусолини спадао у онај заиста минималан број људи према којима је Хитлер сачувао неку врсту личне лојалности. Праштао му је, иако је од њега имао више штете него користи. Ипак му није допустио да оде „кући у Ромању“, што је овај зажелио после ослобођења од стране Скорценија, него га приморао да у „републици“ Сало игра јадну улогу последњег квислинга и још да погуби свога зета, грофа Ђана.

Велика историјска улога Винстона Черчила је у томе што је на време увидео шта су фашизам и националсоцијализам: да није по среди само најжешћа антикомунистичка групација која би се могла схватити као неки „заштитник“ западног капитализма, него да је то, како рече један мој колега, нешто малигно, нешто исконски антиљудско, сам чисти злочин, који неће поштедети никога.

### АЛИБИ

Реч „алиби“ почела је „из чиста мира“ да замењује реч „оправдање“ а да своје уже значење (доказа да се налазило на другом месту у доба злочина) све више губи. За ово основно значење многи од оних који употребљавају реч „алиби“ уопште и не знају.